

Toldy 1851-ben megjelent irodalomtörténetének egyik mottója, a Cicero *Tusculanae disputationes*éből vett „refellere sine pertinacia et refelli sine iracundia parati”¹ (készek cáfolni makacskodás nélkül, megcáfoltatni haragvás nélkül) nagy felületen érintkezik Tacitus híres „sine ira et studio” programjával. Amint nem véletlen, hogy Cicero *Pro Marcelló*jának az utókor pártatlan ítéletéről adott hasonló jellemzését („et sine amore et sine cupiditate et rursus sine odio et sine invidia”;² Fáy András fordításában: „miként kedvezés és elfogultság, úgy viszont gyűlölet és irigység nélkül”³) a „sine ira et studio” előzményei között tartja számon a filológia,⁴ bizvást feltételezhetjük, hogy az *Annales* sokat idézett formulája és Toldy cicerói mottója szintén azért hasonlít egymásra, mert mindkettő ugyanazon módszertani eszmény ókori hagyományába tartozik. Összeillesztüket jelzi már alaki hasonlóságuk is, egyrészt a két-két szóra vonatkoztatott „sine” (‘nélkül’) nyelvtani szerkezete miatt, amely a kétoldali elhatárolás általi lényegkijelölés formulája szokott lenni, másrészt az egy töről származó, jelentésükben összetartozó, egymás jelentéstartományát kiegészítő „ira” és „iracundia” révén. „Ira” (‘harag’) és „iracundia” (‘megharagvási hajlam’, ‘lobbanékonyosság’) viszonyát a sztoikus filozófia tisztázta, mégpedig szintén legyőzésük, megszüntetésük, vagyis egy mindkettőjük *nélküli* állapot elérése érdekében. Jellemző, hogy *De ira* (*A haragról*) című értekezésében Seneca más elítélendő szenvedélyek analógiájával próbálta meghatározni őket, különbségüket pedig az éppen fennálló lelkiállapot, illetve az állandó hajlam fogalmi szétválasztásával világította meg: a haragos (iratus) ugyanabban különbözik a könnyen haragra gerjedőtől (iracundus), mint a részeg a részegestől, illetve a félő a félöstől, ezért olykor az is haragossá

* Ez a tanulmány *A nemzeti irodalomtörténet-írás módszertani hagyományai és mai lehetőségei* című projekt keretében és támogatásával készült.

¹ TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története*, I–II, Pest, Emich Gusztáv, 1851, I, II. I.; vö. CICERO, *Tusculan Disputations*, latin és angol nyelvű kiadás, ford. J. E. KING, Cambridge (Massachusetts)–London, Harvard University Press, 2001 (The Loeb Classical Library, Cicero 18), 150–152.

² CICERO, *Pro M. Marcello oratio* = M. Tulli CICERONIS *Scripta quae manserunt omnia*, Fasc. 27, *Orationes, Pro M. Marcello, Pro Q. Ligario, Pro Rege Deiotaro*, ed. A. KLOTZ, Lipsiae, Teubner, 1914, 80.

³ Fáy e fordítását a Kisfaludy Társaság 1861. október 10-i ülésén mutatta be, amelyen Toldy elnökölt; a fordítást Toldy később nyomtatásban is olvashatta. CICERO, *M. Marcellus mellett*, ford. FÁY András, KisfTÉ Újf, I, Pest, Emich G., 1868, 115.

⁴ Vö. Joseph VOGT, *Tacitus und die Unparteilichkeit des Historikers* = *Tacitus*, Hrsg. Viktor PÖSCHL, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1969 (Wege der Forschung, 97), 44–45.

válhat, aki egyébként nem haragvó természetű, viszont az utóbbi sem mindig haragos.⁵ Toldy éppen abban a Cicero-műben olvashatott „ira” és „iracundia” jelentéseinek így értelmezett viszonyáról, amelyből a „sine iracundia”-mottót vette. *Tusculanae disputationes* című munkájában (IV, c. 27) Cicero a sztoikusokra hivatkozva azért különböztette meg a kóros állapotot („aegrotatio”) a rá való hajlamtól („proclivitas”), hogy filozófiai gyógyszert kínáljon mindkettőre; egyik példaként már ő is ilyen értelemben tett különbséget lobbanékonyság és harag között („iracundia dicitur, quae ab ira differt, estque aliud iracundum esse, aliud iratum”⁶), sőt szemléltető hasonlatai (például „ebriositas”, részegesség, és „ebrietas”, részegség megkülönböztetése) is ugyanazon sztoikus hagyományú forrásra vallanak, leginkább Khrüszipposz terapeutikus filozófiájára,⁷ amely a lélek indulatait testi betegségek analógiájára próbálta megérteni és megszüntetni. Bár Cicerónál a „sine iracundia” a vitapartnerrel szemben értendő, Tacitusnál viszont a „sine ira” a tárgyalt személyek és dolgok iránti haragra vonatkozik, a történész érzelmei közül ugyanazt az indulatot akarják kizárni. Mindezekben a rész hasonlóságokon túl Toldy cicerói mottójának és a tacitusi szállóigének összetartozását főként az szavatolja, hogy mondanivalóik egészükben is nagyrészt egybevágóak, sőt éppen a legalapvetőbb gondolatuk közös: az igazság érdekében a szerzőnek (történésznek vagy filozófusnak) úrrá kell lennie haragján és makacsul rögzült elfogultságain.

Előzmények: Tacitus-tisztelet a fiatal Toldy századeleji környezetében

Irodalomismeretben és életpasztalatban Toldy nagy utat járt be, amíg a fiatalon megismert szerző időszerűségét három évtized múltán előszóban és írásban egyaránt hirdetni kezdte, a szabadságharc leverése után az ókori irodalomról tartott egyetemi előadásai során Tacitust burkoltan hazafias célzattal tárgyalta, az 1850-es évek végén folyóiratában minden idők legnagyobb történésének nevezte, az 1860-as években pedig végső mércéként használta a magyar történetírók értékeléséhez.⁸ Nem tudni pontosan, hogy huzamos latin stúdiumai során mikor tette meg első lépését a Tacitushoz vezető

⁵ Lucius Annaeus SENECA, (*Ad Novatum*) *De ira*, ford. KOVÁCS Mihály, bev. és szöveg gond. DÖRÖMBÖZI János, Pécs, Seneca Kiadó, 1992, 22.

⁶ CICERO, *Tusculan...*, i. m., 354–356.

⁷ Khrüszipposznak Seneca művére gyakorolt hatásáról lásd Janine FILLION-LAHILLE, *Le De ira de Sénèque et la philosophie stoïcienne des passions*, Paris, Klincksieck, 1984, 96–97, 216–217, 279; Ciceróra tett hatásáról lásd Stephen A. WHITE, *Cicero and the Therapists = Cicero the Philosopher: Twelve Papers*, szerk. és bev. J. G. F. POWELL, Oxford, Clarendon Press, 1995, 219–246; kifejezetten Cicero *Tusculanae disputatione*-sére lásd FILLION-LAHILLE, *Le De ira...*, i. m., 82–93.

⁸ Toldy Ferenc Kazinczy Gáborhoz, 1856. február 7., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev. 4-r. 126; TOLDY Ferenc *Hátrahagyott irataiból*, [kiad. TOLDY István], BpSz, 1879, 19. köt., 113–135, 387–403; 20. köt., 351–372; 1880, 21. köt., 291–335; 19. köt., 393; T. F. [TOLDY Ferenc] bevezetése a *Tacitus római történeteiből: Mutatvány Kazinczy Gábertól* című közleményhez, Uj Magyar Múzeum, 1860, 133–134; TOLDY Ferenc, *Virág Benedek, „a nemzeti lélek tüzes ébresztője”* = VIRÁG Benedek *Magyar századai*, I–V, kiad. TOLDY Ferenc, Pest, Heckenast Gusztáv, 1862–1863, I, 8–9; TOLDY Ferenc, *Forgách Ferenc* = T. F., *Magyar államférfiak és írók: Életrajzi emlékek*, I–II, Pest, Ráth Mór, 1868 (*Toldy Ferenc Összegyűjtött Munkái*, I–II), I, 47–48.

meredek úton, de bizonyosnak látszik, hogy az 1820-as években már megkülönböztetett tisztelettel olvasta műveit, amelyeket az előző század végén számos magyar író tanulmányozott, 1795-ben (ahogy majd Világos után is) feltűnően sok elítélt tartott magánál vigasztaló társként, és a reformkor ifjúságát nevelő nagy öregek egyöntetűen csodáltak. A fiatal Toldynak mint Kazinczy, Horvát István és Virág Benedek közös tanítványának, Kölcsény tisztelőjének, Bajza és Vörösmarty barátjának már csak azért is forgatnia kellett Tacitust, mert hiszen mestereit olvasva vagy hallgatva gyakran kapott erre ösztönzést. Kazinczy, aki már levelezésük kezdetén az ókori klasszikusok szeretetében akarta megerősíteni az Iszokratész-fordításával nála jelentkező fiút,⁹ ekkoriban maga is szívesen töltötte idejét az *Annales* vagy a *Historiae* olvasásával,¹⁰ kedvenc Sallustiusa mellett¹¹ Tacitust is már régóta lelkesen idézgette ismerőseinek, különösen szerette az *Agricolát*, és ugyanolyan örömmel vállalkozott arra, hogy majd ellenőrzi Dessewffy József készülő *Annales*-fordítását,¹² mint amilyen érdeklődéssel figyelte és bírálta esetenként a kor más tervezett vagy megjelent Tacitus-fordításait.¹³ Virág szerény hajlékában vagy gyakori sétáik közben vele beszélgetve a fiatalember előszóban is kaphatott ösztönzést annak a római történésznek elmélyedő olvasására, aki a *Magyar Századok* írójának vezércsillagul szolgált. Mivel gyakorta megfordult Horvát István otthonában is, akitől emlékezetes útmutatásokat kapott, számos jelből észrevehette, hogy történész-házigazdájánál nagy becsben állt a római történetíró öröksége. Horvát, akárcsak barátja, Ferenczy János,¹⁴ olykor tacitusi képzettársításokkal gondolkozott hazája sorsáról, amint korábban (1809 nyarán) egyszer Virágnak idézte figyelmeztetésül az *Agricola* egy megállapítását a szabadságra következő szolgaság koráról és az óvatlan beszéd veszélyeiről, „a’ mit Tacitus mintegy a’ mi időnkőről mond”.¹⁵ Ha arról nem tudott is Toldy, hogy Kölcsény *Hymnusában* a „Vert hadunk csonthalmain / Győzedelmi ének” nagy erejű metaforáját föltehetőleg

⁹ Kazinczy Ferenc Toldy Ferenchez, 1822. május 15., KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, VIII, kiad. VÁCZY János, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1890–1911, 77.

¹⁰ Kazinczy Ferenc Mailáth Jánosnak, 1822. május eleje, KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, XXIII, kiad. BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit, Cs. GÁRDONYI Klára, FÜLÖP Géza, Bp., Akadémiai Kiadó, 1960, 318.

¹¹ KAZINCZY Ferenc, *Báróczy Sándor élete* = K. F. *Válogatott művei*, s. a. r. SZAUDER Józsefné, vál. és jegyz. SZAUDER József, Bp., 1960, II, 184; Kazinczy Ferenc Guzmics Izidorhoz, 1823. december 20., KAZINCZY Ferenc *Levelezése*..., i. m., XVIII, 471; Kazinczy Ferenc Dessewffy Aurélhoz, 1824. február 9., KAZINCZY Ferenc *Levelezése*..., i. m., XIX, 32.

¹² Dessewffy József Kazinczy Ferenchez, 1810. augusztus 11.; Dessewffy József Kazinczy Ferenchez, 1810. november 15.; Kazinczy Ferenc Dessewffy Józsefhez, 1810. november 16. vagy 17.; Dessewffy József Kazinczy Ferenchez, 1810. december 1., KAZINCZY Ferenc *Levelezése*..., i. m., VIII, 53–54, 158–159, 164, 182; Dessewffy József Kazinczy Ferencnek, 1811. július 22., KAZINCZY Ferenc *Levelezése*..., i. m., IX, 38; Dessewffy József Kazinczy Ferencnek, 1818. október 10., KAZINCZY Ferenc *Levelezése*..., i. m., XVI, 191.

¹³ Kazinczy Ferenc Mailáth Jánoshoz, 1822. április 16.; Kazinczy Ferenc Mailáth Jánoshoz, 1822. május eleje, KAZINCZY Ferenc *Levelezése*..., i. m., XXII, 316–317, 318–319.

¹⁴ Ferenczy János Horvát Istvánnak, 1807. augusztus 13., Ferenczy János Horvát Istvánnak, 1807. augusztus 16., HORVÁT István és FERENCZY János *Levelezése*, s. a. r., bev. és jegyz. SOÓS István, Bp., Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, 1990, 130, 132.

¹⁵ *Mindennapi: HORVÁT István pest-budai naplója 1805–1809*, kiad., jegyz., tanulm. az Eötvös Loránd Tudományegyetem Apáczai Csere János Gyakorló Iskolája tanárainak és tanulóinak munkaközössége, szerk. Dr. TEMESI Alfréd és Dr. SZAUDER Józsefné, Bp., Tankönyvkiadó, 1967, 426.

részben az *Annales* ihlette, amelyben (I, 61) Varus lemészárolt légióinak csontjai fehérlenek temetetlen halmokban és túlélők beszélnek Arminius kegyetlenségben tobzódó győzelmi ünnepéről,¹⁶ föl kellett figyelnie Kölcsey prózai dolgozatainak Tacitus nevével ellátott utalásaira, amelyek nem csupán adatokat kölcsönöztek a mestertől (a *Nemzeti hagyományok* tőle, a *Germaniából* idézi a hajdani germánok asszonytisztelését,¹⁷ a *Töredékek a vallásról* úgymond egy nála olvasott helyre emlékezve, szintén a *Germaniára* célozva állítja „a szabad francusokról”, azaz frankokról, hogy csak papjaiktól kaphattak büntetést¹⁸), hanem felsőfokú dicséretekkel adóztak teljesítményének: a *Kritika* vele (és Sallustiusszal) példázza a mindenkori klasszikusok nyelvművészetét,¹⁹ a *Parainesis* elegendőnek tartja azzal buzdítani fiatal olvasóját a latin megtanulására, hogy Tacitus ezen a nyelven véste be „a római zsarnok tetteit a történet évkönyveibe”.²⁰

Vörösmarty barátjában és munkatársában később egy Vörösmarty-mű is megerősíthette Tacitus fontosságának hitét. Toldy már megjelenése előtt elolvashatta a *Czillei és a' Hunyadiak* című drámát, amelyet 1844 nyarán ő hozott el a cenzortól és továbbított a kiadónak,²¹ így már ekkor föl kellett figyelnie a IV. felvonásban fontos szerepet játszó Tacitus-könyv körüli párbeszédre. Még jobban elmélyült a darabban két évtized múlva, amikor (az 1864/65-i tanév első felében) *Vörösmarty mint drámaköltő* címmel tartott egyetemi előadásaihoz elkészítette a darab cselekményének részletes kivonatát, minden jelenetet dramaturgiai szempontból megvizsgálva, végül felemás összértékeléssel: „rossz szerkezet, kevés drámaiság, sok beszéd de erős éles jellemzés és gyönyörű részletek”.²² Nem tudni, az utóbbiak közt gondolt-e arra a jelenetre, amelyben a dráma Hunyadi Mátyás és Vitéz János véleményeinek más-más fénytörésében némi bepillantást enged Vörösmarty Tacitus-élményébe. Az ifjú Hunyadi Mátyás a színpadi utasítás szerint „könyvvel jó”, amelynek friss élménye szenvedélyes kifakadásban tör föl belőle, egyszerre csodálva az előadásmód tömörségét és borzadva az előadottak szörnyűségeitől. „Kegyetlen ember volt e' Tacitus! / Míg egy lapon keresztül gázolok, / Kifárad elmém. Mint

¹⁶ KERÉNYI Károly, *Kölcsey Tacitus-olvasmányának egy nyoma...*, EphK, 1928, 51, vö. TACITUS, *Annales I–III.* (Auctores Latini, 13), szövegmond., bev. és jegyz. BORZSÁK István, Bp., Tankönyvkiadó, 1970, 113; TACITUS *Összes művei*, I–II, ford. BORZSÁK István, jegyz. ZSOLT Angéla, Bp., Európa Könyvkiadó, 1980, II, 50. A csonthalmok magyar költészeti párhuzamára (Kisfaludy Sándornál) lásd SZABÓ G. Zoltán jegyzetét, KÖLCSEY Ferenc, *Versek és versfordítások*, s. a. r. SZABÓ G. Zoltán, Bp., Universitas Kiadó, 2001 (Kölcsey Ferenc Minden Munkái), 730–731.

¹⁷ KÖLCSEY Ferenc, *Nemzeti hagyományok* = K. F. *Összes művei*, I–III, s. a. r. SZAUDER Józsefné és SZAUDER József, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1960, I, 502.

¹⁸ KÖLCSEY Ferenc, *Töredékek a vallásról* = KÖLCSEY *Összes művei...*, i. m., I, 1056; vö. TACITUS *Összes...*, i. m., I, 49.

¹⁹ KÖLCSEY Ferenc, *Kritika* = KÖLCSEY *Összes művei...*, i. m., I, 677.

²⁰ KÖLCSEY Ferenc, *Parainesis* = KÖLCSEY *Összes művei...*, i. m., I, 1113.

²¹ Vörösmarty Mihály Toldy Ferenchez, 1844. július 16., VÖRÖSMARTY Mihály *Levelezése*, s. a. r. BRISITS Frigyes, szerk. HORVÁTH Károly és TÓTH Dezső, Bp., Akadémiai Kiadó, 1965 (Vörösmarty Mihály *Összes Művei*, 17–18), II, 149.

²² MTA Kézirattár, Tört. 2r II.b, vö. OLTVÁNYI Ambrus jegyzetével, VÖRÖSMARTY Mihály, *Drámák: Czillei és a' Hunyadiak*, *Hunyadi László*, VI, s. a. r. OLTVÁNYI Ambrus, Bp., Akadémiai Kiadó, 1966 (Vörösmarty Mihály *Összes Művei*, 11), 306–307.

a' bűvölő / Palaczba zárja órájás szellemeit, / Úgy fojt ez néhány sorba egy világot, / Melly rendkívüli dolgokkal tömött: [...] Hol orgyilok, csel, méreg, hitszegés / És honfi háború, testvérölés / Váltják fel egymást, borzasztó cserével. / Istentelen kor!" Ekkor „becsapja könyvét”, hozzátéve, hogy elfogadja a Vitéz János ajánlotta olvasmány rémségeinek nevelésbeli hasznosságát: „De ezt is tudni kell. Jó püspökünk / Ért a' dologhoz 's ő nagyon dicséri: / Azonban én csak Caesart szeretem, / Jön, lát, és győz.” (IV. felv. 177–192.) Mivel Mátyás nagy tirádájának két sora („Csatákkal bösz, és pártokkal viszályos / Idők, mellyekben ádáz még a' béke is;” 183–184) verses fordításban Tacitus *Historiae*ja tárgymegjelölését, az I. könyv 2. fejezetének korfestő nyitányát („Opus agredior optimum casibus, atrox proeliis, discors seditionibus, ipsa etiam pace saevom”²³) illeszti a dráma szövegébe,²⁴ akár némi rejtett humort is fölfedezhetünk abban, hogy Mátyás ezután éppen két sort akar lefordíttatni könyvéből a magát diáknak kiadó Ágnessel, aki kénytelen beismerni, hogy nem tud „diákul”, fölfedi kilétét, mire Mátyás egy Tacitus nevére utaló szójátékkal biztosítja a fiúruhás lányt titoktartásáról: „Légy nyugton: én olly hallgatag leszek / Mint a' ki ezt a könyvet írta volt”. (240–241.) Végül a megjelenő Vitéz János szavaiból kiderül, ő milyen tanulságért ajánlotta Mátyásnak az olvasmányt: „Nagyon jeles könyv. / Ez megtanít, miként silányodik / Az ember és kor észrevétlenül, / Ijesztő gyorsasággal, 's milly nehéz / És lassu gyógyulással vetkezik ki / A' gyáva létből, mellybe süllyedett.” (341–345.)²⁵ Mindebben néhány mozzanat nyilván csak a fiatal Mátyás elképzelt észjárását jellemzi, például nem valószínű, hogy maga Vörösmarty is Tacitus kegyetlenségére következtetett volna a történész festette kor szörnyűségeiből; más vonatkozásokban Toldy mégis ráismerhetett a maga Tacitus-élményére, főként a megjelenített kor és az előadásmód dolgában. Tacitus korát Toldy pár évvel a Vörösmarty drámáiról tartott előadásai után azért hasonlítja a Forgách Ferenc által (sze-

²³ P. Cornelii TACITI *Libri qui supersunt*, tom. II, fasc. 1, *Historiarum libri*, ed. Erich KOESTERMANN, Lipsiae, B. G. Teubner, 1961 (Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana), 2; vö. BORZSÁK István fordításával, TACITUS *Összes...*, i. m., I, 121–122.

²⁴ Lukácsy Sándor 1961-ben hívta föl a figyelmet e szövegmegfelelésre, „melyet eddig nem tartott számon a filológia” (LUKÁCSY Sándor, *A hazudni büszke író*, Nagyvilág, 1961/10, 1568); ezután a Vörösmarty-összkiadás 11. kötetében Oltványi Ambrus is Lukácsy cikkére utalt a megfeleltetés egyetlen szakirodalmi tételeként, vagyis hallgatólagosan neki tulajdonította a fölfedezés érdemét (VÖRÖSMARTY, *Összes Művei...*, i. m., 339). Évtizedekkel később Borzsák István a találat elsőségét vitatva azt válaszolta Lukácsynak, hogy Incze Béni 1905-ben megjelent Tacitus-monográfiájának „ez a Vörösmarty-idézet a mottója” (ATAN, 39 [1995], 167–169; BORZSÁK István, *Dragma: Válogatott tanulmányok*, Bp., Telosz Kiadó, 1997, 258–259). INCZE Béni *Tacitus élete és művei* című könyvének (Kolozsvár, 1905) csakugyan a szóban forgó Vörösmarty-tiráda (IV. felv. 177–192) szolgál mottójául, de épp a két parafrázis-sor (183–184) kihagyásával, melyekre Incze másutt sem utalt monográfiájában, így nem valószínű, hogy a megfelelésre felfigyelt. Borzsák már 1980-ban megjelent Tacitus-összkiadásának utószavában is nyilván Lukácsy állítására válaszul fogalmazott úgy, hogy „Filológiánk számon tartja Vörösmarty Tacitus-jellemzését”, nevezetesen „Egy század eleji Tacitus-könyv élén áll ez mottóként”, de a tirádát itt maga is három sor kihagyásával idézte, melyek közül kettővel éppen a parafrázis tűnt el Vörösmarty szövegéből. TACITUS *Összes...*, i. m., II, 501. Nem találtam nyomát, hogy Lukácsy előtt e drámarészlet két sorának fordítás-voltát bárki észrevette volna.

²⁵ VÖRÖSMARTY Mihály, *Czillei és a' Hunyadiak* = VÖRÖSMARTY *Összes művei...*, i. m., 132, 135, 140–141.

rinte tacitusi szigorról) festett 16. századi Erdélyhez, mert hatalmasaik szinte vetekedtek a gazságban, és érdekeik kíméletlen érvényesítése végett „rabló féktelenség és zsarnokság, önzés és politikai jellemtelenség napirenden voltak”.²⁶ Ami az előadásmód hasonló megítélését illeti: míg Vörösmarty fiatal Mátyása szerint Tacitus néhány sorba „rendkívüli dolgokkal tömött” világot képes belefoglalni, Toldy szerint ugyancsak „tömött, erőteljes nyelvezet”²⁷ jellemzi. De míg Vörösmarty darabjában Mátyás kegyetlennek ítélte a kegyetlenséget megörökítő Tacitust, Toldy nem győzte csodálni történetési szemléletének függetlenségét.

Még jellemzőbb a korra, hogy a fiatal Toldy nem csupán a hozzá közel állóknál fedezhette föl a tacitusi eszmevilág tiszteletét: a római történetíró egyes gondolatait a különböző vagy akár egymással szembe forduló írói csoportok egyaránt helyeslően idézték, ami egyetemes érvényű, szinte vitathatatlan axiómává avatta őket. Mivel a fiatalember már az 1820-as évek elején kijegyzetelte az Erdélyi Muzeumot, mégpedig visszamenőleg az első (1814-es) füzetig, korán szembesülhetett azzal, hogy az évtized végére ellenfelüké váló Döbrentei Gábor mindig nagy reverenciával hivatkozott Tacitusra. Döbrentei annyit már a folyóirat első füzetében, Barcsayról szóló életrajza alapelveként felvillantott a maga tárgyilagosság-eszményéből, hogy az életrajz szerzőjét sem kegyelet, sem rettegés nem bírhatja hízalgésre, és eltérően a „Halotti-Orátor” kihagyásokkal szépítő gyakorlatától, nem kell illendőségből elhagynia a kínos részleteket: „Az Életírónak lelke előtt az igazság lebeg, és a’ mint Tacitus mondja, úgy ír, hogy lelki-ismérete semmit szemére ne vethessen”.²⁸ A harmadik füzetben (1815) *Észre-vételek az életírás theoriájáról* címmel érkekezve az *Agricolára* mint a műfaj egyik tanulmányozandó remekművére utalt, és érezhetően a „sine ira et studio” eszményét követve határozta meg a biográfusok és historikusok közös módszertani követelményét, amely szerinte a tisztánlátáshoz nemcsak „enthusiasmus” és „gyűlölség” nélküli lelkiállapotot ír elő, hanem *bármiféle* személyes elkötelezettséget kizár, a felekezeti, sőt a már rendkívül fontosnak számító nemzetit is részrehajlásnak tekintve: „Ment legyen az életírás minden személyes interessétől. [...] Legyen tehát az életíró egészen csendes elmebeli állapotban, ne hogy egy másnak leírása alatt, a’ maga individualitása míg észre is alig venné, írásába csússzon. Vegye magának fő törvényül azt, a’ mit a’ történetírónak venni kell, hogy ne lehessen írásában látni, melly nemzetnek tagjai [*sic*] se azt, véletlenül mellyik vallásban született. Az illy félre csapás, részre-hajlás elveszi az Író méltóságát.”²⁹ Sőt, a fiatal Toldyval és íróbarátaival hamarosan szemben állók közül nem egyedül Döbrentei próbálta terjeszteni ezt az eszményt; a Conversations-Lexikon pörében majd (1830) Bajzával szellemi párbajt vívó Dessewffy József szintén emellett kötelezte el magát 1821 elején, Kazinczyt is ennek jegyében próbálván rábírní, hogy csatlakozzon egy Döbrenteivel tervezgetett vállalkozásukhoz. „Döbrentey társaságában Psychologico-Literaria Biographiákat akarnánk

²⁶ TOLDY Ferenc, *Forgách Ferenc* = T. F., *Magyar államférfiak...*, i. m., I, 47.

²⁷ T. F. [TOLDY Ferenc] bevezetése, i. m., 133–134.

²⁸ DÖBRENTÉI Gábor, *Barcsay Ábrahám*, Erdélyi Muzeum, 1814, I. füzet, 23–24.

²⁹ DÖBRENTÉI Gábor, *Észre-vételek az életírás theoriájáról*, Erdélyi Muzeum, 1815, Harmadik füzet, 130, 136–137.

kidolgozni nevezetesebb Iróinkról. Literaturánk kifejlődése menetelének megismerésére lenne a' tzelý, igyekeznék azt filozofiai és Eszthetikai lélekkel írni; részre-hajlás és elő ítéletek nélkül; nem mutatván a' Literaturának e' vagy ama neméhez' vagy a' nemek' emez vagy amaz fájához kisebb, vagy nagyobb ragaszkodást. A' hízelkedést, és a' gúnyolást el-kerülni igyekeznék.”³⁰ Szinte szóról szóra ugyanez került néhány hónappal később abba a felhívás-tervezetbe, amelynek szövegét Dessewffy a Tudományos Gyűjteménybe szánta, miután javítás és jóváhagyás végett elküldte Döbrentének, másolatát meg Kazinczynak;³¹ a kérdéses rész pártatlanság-eszményén a hasonló meggyőződésű Döbrentei persze nem találhatott változtatni valót, ezért a Tudományos Gyűjtemény 1822. évi első kötete végén *Minden Magyar Iróhoz intézett Meghívó Levél* címmel megjelent felhívás nem rövidítésekkel vagy lényegi átfogalmazásokkal, hanem kisebb-nagyobb szemléltető vagy nyomatékosító betoldásokkal különbözik Dessewffy első megfogalmazásától, és miközben ezek által még jobban kiemeli az irodalom minden nemétől vagy irányzatától való távolságtartás szándékolt egyformaságát, sértetlenül átmenti a tacitusias módhatározói szintagmát: „részhajlás, és elő ítéletek nélkül”.³² Akár Döbrentei, nyilván Dessewffy sem másodkézből, hanem a maga Tacitus-olvasmányaiból kapta a részhajlatlanság elvét; már tíz évvel korábban rendszeresen hírt adott Kazinczynak a maga készülő *Annales*-fordításáról,³³ amiből az első könyvet 1811 nyarán fejezte be,³⁴ 1818 őszére pedig „már egynehány könyvet” tudhatott maga mögött,³⁵ így az első könyv elején szereplő „sine ira et studio” alkalmazását neki fordítás közben is módja volt nyomon követni, és a Tacitusra (Kazinczyval egyetértésben) aggatott rajongó jelzőiből ítélve nem érezhetett csalódást. Hogy a tacitusi eszmények milyen akadálytalanul léphettek át a majdani szekértáborok határain, és hogyan formálhatták mindkét oldalon a szerzők terveit, arra jó példa Stettner György esete: már 1819 óta készülődött a magyar költészet történetének megírására, amikor (mint 1823 őszén írja Kazinczynak) kezébe került „Gróf Dessewffynak és Döbrentének egy kiadandó Egyetemi Biographiconról tavaly tett jelentése”,³⁶ 1824 tavaszán már arról számolt be Kazinczynak, hogy milyen segítséget kapott barátaitól és milyet kér tőle „Nemzeti Poésisünk’ munkába vett Tudományos Történetírásához”, amelyet egy „critice” előadott történeti rész és egy életrajzi

³⁰ Dessewffy József Kazinczy Ferenchez, 1821. január 6., KAZINCZY Ferencz *Levelezése...*, i. m., XVII, 337.

³¹ Dessewffy József Kazinczy Ferenchez, 1821. április 13., KAZINCZY Ferencz *Levelezése...*, i. m., XVII, 434.

³² DESSEWFFY József, *Minden Magyar Iróhoz intézett Meghívó Levél*, Tudományos Gyűjtemény, 1822, I, 133.

³³ Dessewffy József Kazinczy Ferenchez, 1810. augusztus 11.; Dessewffy József Kazinczy Ferenchez, 1810. november 15.; Kazinczy Ferenc Dessewffy Józsefhez, 1810. november 16. vagy 17.; Dessewffy József Kazinczy Ferenchez, 1810. december 1., KAZINCZY Ferencz *Levelezése...*, i. m., VIII, 53–54, 158–159, 164, 182.

³⁴ Dessewffy József Kazinczy Ferencnek, 1811. július 22., KAZINCZY Ferencz *Levelezése...*, i. m., IX, 38.

³⁵ Dessewffy József Kazinczy Ferencnek, 1818. október 10., KAZINCZY Ferencz *Levelezése...*, i. m., XVI, 191.

³⁶ Zádor György Kazinczy Ferencnek, 1823. szeptember 12., KAZINCZY Ferencz *Levelezése...*, i. m., XVIII, 403.

lexikon együttesének tervezett, az előbbinek még korszakbeosztásában is méltányosságra törekedve a különböző költői iskolák iránt³⁷ – Döbrenteiék nagy nyomatékkal kifejezett tacitusi eszménye, az irodalom minden neme iránti egyforma, részrehajlatlan fogadókészség Toldy leendő szerkesztőtársának sem kerülhette el a figyelmét, alig néhány évvel közös művük, a *Handbuch* előtt.

Századközépi vitakérdés: a „sine ira et studio” tudományos követelménnyé avatása

Környezetéből Toldyt sok ilyen közvetett hatás érte, mégis biztosra vehető, hogy irodalomtörténeti magatartásezményét Tacitus művei elsősorban közvetlenül formálták, hiszen eredetiben is tanulmányozta őket, magyar fordításait is figyelemmel kísérte, és eközben számos alakváltozatban találkozhatott a „sine ira et studio” célkitűzésével. Mára szállóigévé vált formájában az *Annales* elején olvashatta: „consilium mihi pauca de Augusto et extrema tradere, mox Tiberii principatum et cetera, sine ira et studio, quorum causas procul habeo”.³⁸ Szenczy Imre 1837-ben épp Toldyék Athenaeumában közölt szemelvényeket *Annales*-fordításából, de még a nevezetes mondatot tartalmazó rész nélkül,³⁹ 1856-ban viszont teljes egészében kiadta munkáját, és Toldy ebben a (szerinte minden külföldi próbálkozásnál hübb⁴⁰) fordításban olvasta magyarul a klasszikus programnyilatkozatot: „szándékom Augustusról keveset, s csak végdolgairól szólni, azonnal pedig Tiberius uralkodásáról s egyebekről, gyűlölet s kedvezmény nélkül, melyekre okaim épen nincsenek”.⁴¹ (Nevezetes részlete mára Borzsák István fordításában vált szállóigévé: „harag és részrehajlás nélkül”.⁴²) Toldy e híres formula távoli előzményét Tacitus első művének, az *Agricolának* elején fölfedezhette („sine gratia aut ambitione”; „sem kedvezés vagy önös érdek”⁴³), közelebbi elődjét meg a *Historiae* bevezetésében: „neque amore [...] et sine odio”; „részrehajlás és gyűlölködés nélkül”.⁴⁴ A más szerzők idevágó gondolatait is szívesen idéző tudós nyilván észrevette, hogy Tacitus mindhárom esetben inkább csak átfogalmazta történész elődei és kortársai egyik közkézen forgó toposzát, a görög-római történetírás régi hagyományából véve,⁴⁵ mintsem új gondolatot

³⁷ Zádor György Kazinczy Ferencnek, 1824. május 19., KAZINCZY Ferencz *Levelezése...*, i. m., XIX, 131.

³⁸ TACITUS, *Annales...*, i. m., 25.

³⁹ SZENCZY Imre, *Mutatványok Tacitus' fordításából*, Athenaeum, 1837, II. félév (december 3.), 45. sz., 705–713. hasáb.

⁴⁰ T. F. [TOLDY Ferenc] bevezetése, i. m., 134.

⁴¹ C. Cornelius TACITUS *Évkönyvei*, ford. SZENCZY Imre, Szombathely, Bertalanffy Imre, 1856, 4.

⁴² TACITUS *Összes...*, i. m., II, 9.

⁴³ TACITUS, *De vita Iulii Agricolae* = P. Cornelii TACITI *Libri qui supersunt*, tom. II, fasc. 2, *Germania, Agricola, Dialogus de oratoribus*, ed. Ericus KOESTERMANN, Lipsiae, B. G. Teubner, 1957 (Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana), 34; BORZSÁK István fordítása: TACITUS *Összes...*, i. m., I, 9.

⁴⁴ TACITI *Libri...*, *Historiarum libri*, i. m., I, 1; BORZSÁK István fordítása: TACITUS *Összes...*, i. m., I, 121.

⁴⁵ Vö. Joseph VOGT, *Tacitus und die Unparteilichkeit des Historikers* = *Tacitus*, i. m., 43–45; Arnaldo MOMIGLIANO, *The Classical Foundations of Modern Historiography*, foreword by Riccardo DI DONATO, Berkeley–Los Angeles–Oxford, University of California Press, 1990, 112–115.

vitt volna be a köztudatba, még ha az átfogalmazás a „sine ira et studio” esetében olyan tömör és klasszikus formában sikerült is, hogy az utókor emlékezetében kizárólagos hívószava és vonatkoztatási pontja lett egy történelmi eszménynek. Nem tudni viszont, hogy a Tacitust függetlensége miatt is csodáló Toldy észrevette-e, hogy a sine ira et studio gondolatának a későbbi eszményítő hivatkozások másféle és egyetemesebb érvényt tulajdonítottak, mint amelyet a római történész idevágó nyilatkozatainak szövegkörnyezete kijelölt. Tacitus még csak azt ígérte, hogy története szereplőinek megítélését nem fogja befolyásolni sem a maga személyes hálája a javadalmakért vagy más jótéteményekért (beneficium), sem neheztelése a jogtalan bántalmakért (iniuria), amelyeket esetleg tőlük kapott, illetve hogy érdemeiken nem torzít sem pro, sem kontra, akár volna ilyen oka eltérni az igazságtól, mint Vespasianus, Titus és Domitianus kedvéért a *Historiae* lapjain, akár nem, mint ugyanitt Galba, Otho és Vitellius ügyében, vagy mint az *Annales* császáraitól szólva, akikkel kapcsolatban a „quorum causas procul habeo” nyilatkozata éppen ilyenfajta személyes érintettségét hivatott kizárni.⁴⁶ Megvalósítani ezt a szűkebben értelmezett pártatlanságot sem mindig sikerült Tacitusnak,⁴⁷ de a „sine ira et studio” ennél sokkal általánosabb érvényű pártatlanság-eszmény jelszava lett a történetírásban, a személytelen és kötődésmentes tárgyilagosság nevében elítélve bármiféle párt vagy irányzat melletti elkötelezettséget, s akik később védték vagy vitatták a tacitusi elvet, szinte mindig ebben az átfogóbb, ezáltal már elméleti problémának is kiszolgáltatott értelemben véve idézték akár tőle, akár másoktól származó alakváltozatait. (Hatástörténetére nézvést nem perdöntő, hogy maga Tacitus mennyire gondolta át történelemszemlélete filozófiai alapjait, és hogy nem Collingwoodnak volt-e igaza, aki szerint könnyelműen, inkább rétorian, mintsem komoly gondolkodó módjára lépett át fölöttük;⁴⁸ fontosabb, hogy *olvasói* milyen és mennyire termékeny jelentést tulajdonítottak elvének.)

Toldy rendszeres olvasója volt mind Tacitusnak, mind Cicerónak, pártatlanság-eszményüket azonban majdnem ugyanannyira Virág Benedektől kapta, mint közvetlenül tőlük. Maga is számon tartotta, hogy Virágnak Tacitus nemcsak szeretett auktora, hanem történetírásának legfőbb szellemi iránytűje maradt élete végéig. Abban az emlékbeszédben, amelyet Toldy 1853 végén írt az akkor csaknem negyedszázada halott Virágról, és amelyet 1862-ben újranyomatott a *Magyar Századok* új kiadása bevezetőjeként, nemcsak felsőfokokban nyilatkozik e munkáról („úgy is mint történelmi mű, úgy is, mint nemzeti mű, irodalmunk egyik legnevezetesebbike”), hanem kifejti, hogy a római példakép követése milyen hasonlóságot eredményezett. „A nyelv még nem állt ott, midőn Virág e munkáját dolgozta, hogy legkedveltebb történetíróját, Tacitust, követhette volna formáiban: mégis Virág minden eddigi történetíróink közt nekünk leginkább Tacitusunk mind szigorú érzületére, mind e komoly, egyenes nyíltságra nézve, mellyel korait és embereit bírál-

⁴⁶ Vö. Sir Ronald SYME, *Tacitus*, Oxford, Oxford University Press, 1997, I, 420.

⁴⁷ Vö. BORZSÁK István, *Tacitus = Világirodalmi lexikon*, főszerk. SZERDAHELYI István, felelős szerk. JUHÁSZ Ildikó, Bp., Akadémiai Kiadó, 1993, XV, 22; lásd még BORZSÁK István, *Utószó = TACITUS Összes...*, i. m., II, 473.

⁴⁸ R. G. COLLINGWOOD, *The Idea of History*, Oxford, Oxford University Press, 1963, 39.

ja.”⁴⁹ Nem kétséges, hogy Toldy e szigorú kritikai érzületen kívül Virágot milyen más történészi vonásai alapján hasonlítja Tacitushoz, ugyanis a fentieket közvetlenül azután (és talán annak összefoglalásául) említi, hogy ugyanabban a bekezdésben megdicsérte a *Magyar Századok* gyakori forrásidézetekkel növelt tárgyilagosságát, valamint elismeréssel adózott a papként és szerzetesként egyházától függő szerzőnek, mert „nem kevésbé független álláspontot vesz az egyházi és világi oligarchiától, mint a históriát csináló historikusoktól”;⁵⁰ az érvelés logikája kimondatlanul, de felismerhetően a tacitusi *Historiae* és *Annales* eszményére utal: ha van is miért lekötelezettnek lennie a történésznek, akkor is maradjon független, hogy hű lehessen igazmondási kötelességéhez. Alig egy év múltán a függetlenség dicséretének itt még részben kifejtetlen tacitusi alapját élesebben megvilágítja, hogy a hátrahagyott kéziratokból sajtó alá rendezett ötödik kötet előszavában (1863) Toldy hozzáteszi: a „hagyományos balítéletek s tekintetektől elfogúlva” dolgozó korai magyar történetírókkal ellentétben Virágnak azért is sikerülhetett elsőként fölemelkednie a „való, tiszta, s független” szemlélet nézőpontjáig, mert „Tacitusa szavaival” voltaképp a maga eszményét fogalmazta meg befejezetlen műve egyik utolsó lábjegyzetében: „Mihi Galba, Otho, Vitellius, nec beneficio cogniti nec iniuria ... incorruptam fidem professis nec amore quisquam et sine odio dicendus”.⁵¹ (A *Historiae* nyitófejezetéből származó idézet Kazinczy Gábornak az Uj Magyar Muzeum számára készített, előbb névtelen közlésre szánt,⁵² végül 1860-ban névvel és Toldy dicsérő bevezetésével megjelent fordítása szerint: „Én Galba, Otho s Vitelliusnak sem jótéteményeit nem ismerem, sem bántalmait [...] ki megszegetlen hűséget fogadott: se kedvezéssel, se gyűlölettel ne szólандjon senkiről.”⁵³) Toldy a *Magyar Századok* ötödik, már kéziratanyagból összeállított kötetének előszavában egyértelműen azért emeli ki a kötet vége felé lap alján megbújó *Historiae*-idézetet Virág más ókori vagy éppen tacitusi citátumai közül, hogy egykori mentora hitvallásaként *ünnepelje* a szereteten és gyűlöleten felülemelkedő, részrehajlás nélküli történetírás tacitusi alapelvének követését. Jogos és (mindkettejükre) jellemző a kiemelés: Virág számára csakugyan fontos volt egykor a tacitusi alapelv, amely ekkorra már nem kevésbé sarkalatos pontja Toldy saját történetírás-eszményének. Ugyanennek jegyében és Tacitusra név szerint, a sine ira et studio elvére saját rokon értelmű megfogalmazásával utalva védi Toldy pár évvel később (1866) Forgách Ferenc történetírását az általában túl komor vagy részrehajlóan befeketítő ábrázolás vádjaival szemben. „Nem emlékezem, hogy Tacitus káromoltatott volna, hogy gaz korát olyannak festette, amilyen volt: s valóban ez a XVI. század bizton versenyezhet a caesári első század gazságával [...] Valóban, nem irigység sugallta Forgáchnak elbeszéléseit, s nem személyes gyűlölség, mint kicsinyes gondolkodású emberek állíták: hanem a vétek, az

⁴⁹ TOLDY Ferenc, *Virág Benedek, „a nemzeti lélek tüzes ébresztője”* = VIRÁG *Magyar századai...*, i. m., I, 8–9.

⁵⁰ TOLDY Ferenc, *Virág Benedek, „a nemzeti lélek tüzes ébresztője”* = VIRÁG *Magyar századai...*, i. m., I, 8.

⁵¹ VIRÁG *Magyar századai...*, i. m., V, VII. 1., 218. Magyarul BORZSÁK István fordításában: TACITUS *Összes...*, i. m., I, 121.

⁵² Vö. Toldy Ferenc Kazinczy Gáborhoz, 1857. június 5., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev. 4-r, 126.

⁵³ *Tacitus római történeteiből: Mutatvány Kazinczy Gábertól*, Uj Magyar Muzeum, 1860, 135.

alávalóság, a lelketlenség gyűlölete. [...] S ha a történelem céljának ily komoly felfogása mellett még a személyes vonzalom és kötelezettség sem tartóztatja a valónak, vagy mit annak hitt, elmondásában, nem kevesebb köszönettel tartozik neki a tudomány, mint amily megbocsátható volt volna ugyan szívének a kimélet, de melylyel a történet vajmi keveset nyer vala, s még kevesebbet, melyet szem előtt tartott, az erkölcsi tanulság. Különben előadása [...] tömött, hatályos, gyakran nagy íróhoz méltó helyekkel, s ilyenkor nyelve is valódi római színt ölt.”⁵⁴ Tehát a történész igazmondásra törekvése fontosabb, mint törekvéseinek eredménye, hiszen a való helyett elég azt kimondania, amit annak hisz; az igazmondás elkötelezettségét azonban sem *személyes gyűlöletnek*, sem *személyes vonzalomnak* vagy *kötelezettségnek* nem szabad veszélyeztetnie. Ugyan mi lehetne közelebb a „sine ira et studio” formulájához?

Toldy itt nem véletlenül ismétli meg a „személyes” jelzőt: csak a személyes sérelemből gerjedt gyűlöletet vagy a személyes lekötelezettségből fakadó vonzalmat (részhajlást) helyteleníteni, a vétek gyűlöletéből származót nem, ezért is sorolja méltatása végén Forgáchot a „magas érzületű” történetírók közé.⁵⁵ Kérdés azonban, pontosabban mit értett ilyenkor a „személyes” jelzőn, milyen fajtájú személyes gyűlöletet vagy részhajlást akart kizárni, és mennyire tudott hinni a teljesen személytelen tárgyiasságban és tárgyilagosságban. Más korabeli nyilatkozatai alapján kizárhatjuk, hogy a történetírásnak egy mindenestül személytelenné fegyelmezett, csakis eredendő (értelmezetlen) tények elbeszélésére szorítókozó fajtáját akarta volna Tacitusnak és Virágnak tulajdonítani, lehetségesnek állítani és eszménnyé avatni. Mielőtt az 1861/62-es és 1863/64-es egyetemi tanév során a történetírás módszertanát tanította, bőven volt módja a tárgyilagosság szempontjából is megfontolni a történetírás alfajaira, illetve azok elméleti és módszertani különbségeire vonatkozó nézeteit, amelyek előadásainak kéziratban fennmaradt vezérfonala szerint ekkoriban már gondosan kimunkált rendszerbe illeszkedtek. Ebből a (könyvnyi terjedelmű) vázlatból önmagában nem tudnánk meg, miként rangsorolta a történetírás „tárgyalása szerint” elkülönülő három változatát, és talán pedagógusi meggyőződése nem engedte, hogy hangot adjon kételyeinek bármelyik megvalósíthatóságát illetően, különbségeiket azonban nyilvánvalóan tudatosítani akarta hallgatóiban: „1. vagy *tisztán kritikai*: t.i. a tényeket a kútfőkből kifürkésző, kitisztázó: *Történetvizsgálat*. [...] 2. v[agy] *tárgyilag os előadású*, midőn a tények elbeszéltetnek, okaik és következményeik-kel együtt, tehát *belső összefüggéseikben*] a nélkül h[ogy] az író a történetek polit[ikai] v[agy] erkölcsi bírálatába bocsátkoznék. 3. v[agy] *politikai, philosophiai*, midőn az eseményeket az erkölcs, az általános jog, a pozitív jog, az okosság szempontjából bírálva adja elő.”⁵⁶ Ezzel szemben már 1860-ban olyan bevezetőt írt Kazinczy Gábor *Tacitus római történeteiből* címmel közölt fordításrészletéhez, a *Historiae* első könyvéből áttűtetett I–XVIII. fejezethez, amelynek némileg hasonló osztályozásából már egy-

⁵⁴ TOLDY Ferenc, *Forgách Ferenc* = T. F., *Magyar államférfiak...*, i. m., I, 47–48.

⁵⁵ *Uo.*, I, 48.

⁵⁶ TOLDY Ferenc, *A történettudomány Encycl. és Methodológiája. 1863/4. II. pénteken, 11–12*, Toldy Ferenc hagyatéka, Toldy Ferenc magyar történeti előadásaihoz, egyetemi jegyzetek (sajátkezű kézirat), MTAK, Tört. 4 ré, 29. sz., 10.

értelműen látszik, hogy mit gondolt a történetírás egyes alfajainak esélyeiről, sőt egy árulkodó szóhasználatából kiderül, hogy csak bizonyos határig tartotta lehetségesnek az elbeszélő jelenlétének kiiktatását az elbeszélő történetből. Tacitus munkásságát pedig éppen ennek a (mondhatnánk személyességi) határnak legszerencsésebb eltalálásáért csodálta. „Mivel a történelmi kritika, szinte kirekesztő – magában kétségkívül üdvös – feladásává tette az adatok minél biztos megállapítását, támadt igazán ama *realistica historia*, mely a tények valósága, az okozati összefüggés s a következmények kitisztázását tűzte ki fő, sőt egyedüli feladatául, s az elbeszélőtől azt kívánja, nehogy alanyiságából az előadásba, még kevesebbé a tények megvilágosításába, valamit átvigyen. Ez *volna* aztán a tisztán objectív, eposi, történetelbeszélés. E szempont, a maga kizárólagosságában, gyanuval tekint a *pragmatikai történelemre*, mely a történetek felett bíraskodni mer, s némi lenézéssel a didaktikai, vagy [...] *irány-történelemre*, mely tudniillik a történet dolgok tudatásán túl még némi gyakorlati tanulságot is kíván ezekből elvonni.”⁵⁷ Nyilván nemhiába szedetett dőlt betűvel a „*volna*”: Toldy néhány mondattal később mindhárom iskolára kiterjesztve állítja ugyan, hogy mindegyik célkitűzésének elismeri jogosultságát, de a tipográfiai kiemelésnek itt aligha lehet más jelentése, mint hogy az elbeszélői „alanyiság” teljes kizárására számító tárgyiaság-eszményt *nem* tartotta megvalósíthatónak. Ezért is értékelte többre a szerzője (emelkedett) személyességétől nem mentes pragmatikai történetírást, amely olvasóinak bölcsőbbé és nemesebbé tevő tanulságot kínál, és fontosságban első az egyenlők között, ráadásul egy Tacitusszal dicsekedhet: jogosultságát kétségbe vonni azzal járna, hogy „elvesztené [...] Tacitus a magáét, kinek munkái az ő hatalmas és emelkedett egyénisége által alanyi színezetet nyernek, bár az általa elfoglalt erkölcsi állásponton örök érvényű igazsággal bírnak”.⁵⁸ Toldy állásfoglalását történeti hitvallásként is olvashatjuk, ugyanis első irodalomtörténete előszavában a *saját* munkáját is e pragmatikai történetíráshoz sorolta, ezzel indokolván átfogó tematikáját („nem némithattam el abbéli meggyőződésemet, hogy, ha egyebet kívánunk adni mint elszigetelt töredék ismertet az irodalomról, t. i. pragmatikai történetet, mely az egyes tüneményeket az irodalmat határhozó valamennyi tényezővel összefüggésben mutassa fel: még ily rövid előadásban sem mellőzhetni az országos és egyházi, a műveltségi és tudományos állapotokat és ezek külső eszközeit, valamint a magyar értelmi világgal érintkező, sőt, hasonlítás végett, az e mellett hazánkban működő idegen hatásokat sem”⁵⁹); ebben az összefüggésben válik tehát igazán sokatmondóvá itteni elhatárolódása e módszertan avatatlan használóitól, és ebben kap fokozott jelentőséget, hogy Tacitusban látja e történetírásfajtának legnagyobb mesterét: nyilvánvalóan a maga munkájának lehetséges buktatóiról, illetve a maga történeti *példaképeiről* beszél. „Nem pártoljuk ezzel azon történetírókat, kik bele visznek a történetekbe valamely eszmét, mely bennök nem fekszik, kik bizonyos, az események és korok szellemétől idegen, alaki mérv szerint bírálják ezeket; kik a két elemet, a reálét s az ideát egymás mellett, nem szükséges és saját kölcsönös áthatásukban, adják elő: hanem abban találjuk csakugyan a legmagasbat mit a történelmi művé-

⁵⁷ T. F. [TOLDY Ferenc] bevezetése, *i. m.*, 132–133.

⁵⁸ *Uo.*, 133.

⁵⁹ TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti...*, *i. m.*, I, V. 1.

szet előállítani bír, ha a valóban fekvő erkölcsi és politikai eszmét abban szerencsésen kimutatja. S e legmagasbat Tacitus állította elő, minden korok legnagyobb történetírója. Az a belső és örök igazság, mely az ő könyvei valóságos tartalmát teszi, a gondolatmélység, és határozottság, ez erkölcsi fenség, államférfiúi tekintet, emberismeret, mesteri jellemzések, eleven és szemléletes előadás, komoly hangulata által feltételezett méltóság, s tömött, erőteljes nyelvezet: magas szellemében lelik közös, egységes forrásukat. Ő az, ki a história feladásainak mindenikét egyesíti: nem csak tanít, hanem az emberiség erkölcsi és társas legmagasb érdekei felismerésére és tiszteletére nevel is.”⁶⁰

Valóságos laudáció, melynek utolsó előtti ünnepélyes körmondata önmagában is olyan, mint az érdemek egyenkénti felsorolásával babérlevelekből font, majd a kettősponthoz érve diadalmasan összefogott, végül hódolattal átadott koszorú. Hogy Toldy itt még Tacitus stílusáról szólva is mennyire a saját eszményét ünnepli, annak belátásához elég mellétennünk irodalomtörténetének ezzel majdnem szó szerint azonos célkitűzését: mint előszavában elmondja, a diákokat olyan írásmóddal akarja nevelni, mely „az összetömött gondolatnak erőt és emelkedettséget ad”.⁶¹ Ugyanakkor Toldy egész Tacitus-előszavából annyira világosan kitetszik az ő történetírás-eszményének bonyolult viszonya a szépirodalmi epika elbeszélésmódjához, hogy akár utólagos magyarázó jegyzetként is szolgálhat az évtized elején megjelent irodalomtörténetének első mottóválasztásához, amely egy ovidiusi sor átértelmezésével hazafias szempontból létesített analógiás kapcsolatot az ókori eposzok, különösen az *Aeneis*, illetve a Toldy által művelt nemzeti irodalomtörténet elbeszélésmódjának érdeme között. Az első mottó sugallta egyszerű analógiát már ott is árnyalta a mottópáros második (cicerói) tagja, melynek értelmében az irodalomtörténet lényege már ott sem lehetett mindenestül azonos a nagyeposzi mintájú kegyes-hazafias elbeszéléssel, hanem egyúttal a meggyőzés és meggyőztetés iránt egyaránt nyitott érvelés műfajának is lennie kellett. Ehhez képest bonyolítja tovább eposz és irodalomtörténet műfaji viszonyának elképzelését, hogy itteni előszavában Toldy a szerzői alanyiség kizárására irányuló történetírói elbeszélésmódot egyrészt az eposzéhoz, tehát a korabeli poétikákban az objektív költészet csúcsának tekintett műfajához hasonlítja, másrészt viszont érezhetően azt sugallja, hogy az eposznak ebben a vonatkozásban *nem* jöhet létre történettudományos megfelelője, és az elérhetetlen ábrándot kergető „realistica historia” *tévesen* hiszi magát különbnek a másik kettőnél, amelyek valamenynyire mindig átszíneződnek szerzőik alanyiságától, viszont beválthatják ígéretüket. (A „realistica historia” műszavából és jellemzéséből láthatóan Toldy itt a főként Ranke nevével fémjelzett „realista”, illetve későbbi műszóval „historista” irányzat történeti eszményének megvalósíthatóságát vonja kétségbe, kortársai közül legmódszeresebben ugyanis Ranke próbálta történetírását a valóban megtörtént események dokumentálható összefüggéseire korlátozni, tudatosan kizárni saját egyéniségét a történelmi hatóerők

⁶⁰ T. F. [TOLDY Ferenc] bevezetése, *i. m.*, 133–134.

⁶¹ TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története a legrégibb időktől a jelenkorig rövid előadásban*, második, javított kiadás, I–II, Pest, Emich Gusztáv, 1868, I, 4.

megvilágításából,⁶² és elhárítani mindazt, ami a romantikus művészetből, a pozitivisták tudományból, a hegeli filozófiából, vagy a korabeli vallási hitelvekből létrejött magyarázó elvként állhatott volna a történész és vizsgáló anyaga közé – Toldy előszava e törekvés megvalósíthatóságát kétségbe vonva mintegy megelőlegezte a következő század idevágó kételyét, mely Ranke egykor tisztán eseményfeltárásnak szánt műveiben diadalmasan mutatja ki a komédia cselekményformáló műfajmintáját.⁶³) Jóllehet Toldy a történetírást elvileg művészetnek is tartotta, itt műfajelméleti előfeltevéseiben láthatólag ragaszkodik történettudomány és költészet lényegi megkülönböztetéséhez: a történetírásban nem tartja lehetségesnek a tisztán tárgyias és teljesen magáért való elbeszélésmódot, amelyet az eposzban megvalósíthatónak, sőt annyira a műfajból következőnek gondolt, hogy csorbulása esetén a művet többé nem is tekintette igazi eposzsnak. (Láthatólag ezért sorolta máshová Gyöngyösi *Rózsakoszorúját*, amely „irányánál fogva már nem az eposi, hanem a tanköltészethez tartozik”, ugyanis előadásmódja „inkább leíró, mint sajátképp elbeszélő s történető, s e történet is nem magáért van, hanem főleg kiinduló s mintegy támpontjául azon vallásos elmélkedéseknek s buzgó ahitatos [!] ömledéseknek”.⁶⁴) Amit Quintilianus egykor történetírás és költészet közös vonásának nevezett, a végcélként létrehozott elbeszélést („scribitur ad narrandum non ad probandum”⁶⁵), vagy amit a romantika művészetelmélete állított a nyelvi és esztétikai öncélúság külön élményvilágáról, azt Toldy valószínűleg csak a költészetre tartotta érvényesnek. A költészetről szólva csakugyan a magáért létező mű romantikus eszményét vallotta, ezért legfőljebb kelletnél dicsért tankölteményeket és javító (társadalmi vagy erkölcsi) célzatú ún. irányregényeket, a történetírásban viszont becsülni tudta még az (ennek mintájára általa alkotott műszóval) irány-történelemnek nevezett változatot is, arra hivatkozván, hogy Thuküdidész például államférfiak tanítómesteréül szánta történetírását. Ugyanezért mondhatja elismeréssel Forgách Ferencről, hogy „neki a történelem magistra vitae volt”, és épp azért nem szépített, mert azzal mit sem nyert volna a legfontosabb, „melyet szem előtt tartott, az erkölcsi tanulság”,⁶⁶ márpedig szerinte Forgách (nyilván ebben is) csaknem annyira megközelítette Tacitust, mint később Virág Benedek, akinek történészi művét nem forráskészlete, hanem mondanivalója tünteti ki, ugyanis a tettek szellemét láthatóvá

⁶² Leopold von RANKE, *Englische Geschichte* = L. R., *Sämmtliche Werke*, Zweite und dritte Gesamtausgabe, I–XLIV, Leipzig, Verlag von Duncker und Humblot, 1876–1894, XV, 103. Vö. ANGAL Dávid, *Néhány szó a történeti módszerről* = *Emlékkönyv Beöthy Zsolt születésének hatvanadik fordulójára: Irták tanítványai, barátai, tisztelői*, Bp., Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, 1908, 197.

⁶³ Vö. Hayden WHITE, *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*, Baltimore–London, The Johns Hopkins University Press, 1985, 163–190.

⁶⁴ TOLDY Ferenc, *A magyar költészet története az ősidőktől Kisfaludy Sándorig*, második, javított kiadás egy kötetben, Pest, 1867, 288.

⁶⁵ QUINTILIAN, *Institutio oratoria* (a Loeb Classical Library latin–angol kétnyelvű kiadása), ford. H. E. BUTLER, I–IV, Cambridge (Massachusetts)–London, Harvard University Press, 1993–1996 (első kiadás 1920), IV, 18–22; vö. SYME, *Tacitus*, i. m., I, 110, 132–143.

⁶⁶ TOLDY Ferenc, *Forgách Ferenc* = T. F., *Magyar államférfiak...*, i. m., I, 48.

tevő filozofikus történetírása nemzeti és erkölcsi üzenetével mintegy parainézisként olvasható.⁶⁷

Virágot nevezvén a legtacitusibb magyar történésznek, Toldy olyan érvekkel indokolta véleményét, amelyek elválaszthatatlanok a magyar kritika és történettudomány korabeli módszerproblémáinak egész szövevényétől. Már az sem csupán Gyulai örök harci kedvére jellemző, ahogy a *Magyar Századokat* ismertetve azonnal vitába szállt az előszóval: szerinte Toldyt ezúttal is „túlzásokra ragadja” a kiadott szerző iránti rokonszenve, a *Magyar Századokat* „feljebb becsüli, mintsem kellene”, és elveti a súlykot, amikor Tacitusszal említi egy lapon, hiszen Virágban nem dült olyan erős érzélem, amelyen tacitusi módon kellett volna uralkodnia. „Az a mély gyűlölet, fájdalom s mégis nyugalom és méltóság, mely Tacitust jellemzi, sehol a mi különben felvilágosodott, hazafias, de jámbor szerzetesünkben, kit mélyebb szenvedély és melancholia aligha zaklattak.”⁶⁸ A magyar irodalomtörténet-írás tudományosményének kialakulása szempontjából az egymással szemben felvonultatott érvek céljai és előfeltevései azonban lényegesebbek, mint annak eldöntése, hogy Toldy mennyi joggal mérte össze Tacitust és Virágot, vagy hogy mennyi igazság lehetett később bármely hasonló véleményben. (Amikor Marczali Henrik a millenniumról visszatekintve össze akarja foglalni a magyar történetírás 19. századi fejlődését, kiemeli a sztoikus római jellemnek nevezett Virág pártatlan erkölcsi ítéletre törekvő módszerét, amely szerint egyes elveiben, egész világnézetében, szorosan időrendi szerkezetében és velősen sentenciózus stílusában egyaránt mintájára, Tacitus *Annales*-ére hasonlít;⁶⁹ a következő században meg azt vitatták, hogy szokás szerint Forgách Ferencet vagy inkább Szamosközy Istvánt nevezhetnénk több joggal magyar Tacitusnak.⁷⁰) Korjellemző adat, hogy az adott összehasonlítást ellenző Gyulai sem vonta kétségbe magát a módszert, mely a korabeli irodalomtörténet-írásban és kritikában előbb külföldi olvasóknak szánva, majd belső használatra is mindinkább elterjedt: a magyar irodalmi kánon nemzetközi megfeleltetések általi meghatározását, amely műfajonként kijelöli a világirodalom klasszikusainak hazai alakításait; így lett Toldynál már a *Handbuch* bevezetőjében Czuczorból magyar Homérosz, Vörösmartyból magyar Tasso,⁷¹ évtizedekkel későbbi irodalomtörténetében Berzsenyiből magyar Horatius.⁷² Mint Gyulai ellenvetései mutatják, az ő számára e módszer ugyanúgy segíthette a sajátos különbségek tudatosítását, mint a hasonlóságokét; ugyanilyen kettős célra használta Toldy is, amikor e hasonlítás közben rámutatott a két történész rendelkezésére álló nyelvek más-más fejlőd-

⁶⁷ TOLDY Ferenc, *Virág Benedek, „a nemzeti lélek tüzes ébresztője”* = VIRÁG *Magyar századai...*, i. m., I, 8; TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története a legrégibb időktől a jelenkorig rövid előadásban*, harmadik, javított kiadás, I–II, Pest, Athenaeum, 1872–1873, II, 63.

⁶⁸ –g. [GYULAI Pál], *A magyar nemzet classicus írói*, Koszoru, 1863, I, 306–307.

⁶⁹ MARZALI Henrik, *A magyar történetírás fejlődése a XIX. században* = M. H., *Világtörténelem – magyar történelem*, vál., s. a. r., bev. GUNST Péter, Bp., Gondolat, 1982, 431–432.

⁷⁰ BORZSÁK István, *Forgách Ferenc és Tacitus* = B. I., *Dragma: Válogatott tanulmányok*, Bp., Telosz Kiadó, 1994, 306–307.

⁷¹ *Handbuch der ungrischen Poesie, verbindung* Julius FENYÉRY, Hrsg. Franz TOLDY, I–II, Pesth und Wien, G. Kilian und K. Gerold, 1828, I, LXXIX–LXXXIII. I.

⁷² TOLDY, *A magyar nemzeti...*, i. m., II, 19.

dési stádiumára és írásaik formájának ebből eredő eltérésére.⁷³ Ugyanakkor semmi nyoma, hogy Gyulai kifogása megingatta volna Toldy régóta megszilárdult véleményét: az 1853 végén írott Virág-émlékbeszéd lényegében változatlanul jelent meg előbb a Pesti Napló az évi 1143. számában, majd 1856-ban *Toldy Ferenc irodalmi arcképei s újabb beszédei között*,⁷⁴ 1862-ben a *Magyar Századok* bevezetéseként, végül az 1868-tól 1874-ig megjelenő *Toldy Ferenc összegyűjtött munkái* hetedik kötetében; Toldy ugyanígy nem engedett jottányit sem Virág történetírásának kifejezetten tacitusi mintájú jellemzéséből a Gyulai ellenvetése után két évvel, 1865-ben publikált irodalomtörténetében, majd annak későbbi kiadásában, éppen csak a római történész *nevét* nem említette többé, valószínűleg mert a párhuzam kifejtése nagyobb terjedelmet követelt volna, mint amekkorát e könyv léptéke megtűrt. Emlékbeszédét ismerve nem lehet kétséges, hogy kinek a műveihez képest jellemzi Virágot és a *Magyar Századokat*, amely szerinte a magyar történetírás nemzeti iskolájának első alapműve: „Római érzülete, az erény és nemzetének rendülhetetlen szeretete, szegénysége dacára függetlensége *minden* külső tekintetektől, s az a komoly és bátor nyíltság, melylyel korait és embereit bírálja, tiszteletessé teszük őt, művét pedig, mint e lélek kifejezését, örök becsűvé. Előadása antik egyszerűségű, rövid szinte a köirályig”.⁷⁵ Jól látható, hogy sem Gyulai ellenvéleménye, sem az ekkoriban tanulmányozott Forgách Ferenc történetírásának egyes tacitusi jellemzői nem tudták megingatni Toldy meggyőződését: számára mindvégig Virág maradt a legtacitusibb magyar történetíró.

Gyulai ellenvetése tudománytörténetileg nem azért érdekes, mintha nála okvetlenül jobban tudnánk, vagy egyáltalán tudhatnánk, hogy mennyi elfojtott szenvedély élt a *Magyar Századok* szerzőjében, és biztonsággal megcáfolhatnánk a háborítatlan jámborságáról adott leírást, amellyel Virág hajdani barátja és patrónusa, az 1846 óta halott Horvát István is föltehetőleg egyetértett volna, hiszen egykori nekrológja szerint sohasem ismert ártatlanabb és szelídebb lelkű embert.⁷⁶ A tacitusi eszmény szempontjából mégsem közböbs, hogy Virág jelleméről sokkal ellentmondásosabb képet is lehetett rajzolni; ahogy a nem mindig egysíkú jellemekben gondolkodó Gyulai is összeegyeztethetőnek tartotta másokban a vérmérséklet távoli végleteit, Toldy emlékbeszéde szerint jól összefért mesterében a (hazafias) szenvedély és a (magánemberi) szelídség („a nyájas, aggkorában is nemzetiség és irodalomért ifjú tüzzel lángoló férfiú mily gyermekded, jóakaró, egy valódi bölcshez és szenthez illő életű volt”⁷⁷), vagyis Toldy szemében Virágnak nem volt olyan alkati fogyatéka, ami a tacitusi párhuzamot eleve kizárta volna. Virág és Kazinczy levelezésének egy idevágó részlete arról tanúskodik, hogy Toldynak valószínűleg igaza volt Gyulaival szemben, a századelő fiataljainak szent öregként tisztelt mes-

⁷³ TOLDY Ferenc, *Virág Benedek, „a nemzeti lélek tüzes ébresztője”* = VIRÁG *Magyar századai...*, i. m., I, 8–9.

⁷⁴ TOLDY Ferenc *Irodalmi arcképei s újabb beszédei*, kiad. TÁRKÁNYI, Pest, Emich Gusztáv könyvnyomdája, 1856, 30–38.

⁷⁵ TOLDY, *A magyar nemzeti...*, i. m., II, 63.

⁷⁶ HORVÁT István, *Kihalt tudós*, Tudományos Gyűjtemény, 1830, I, 129–130.

⁷⁷ TOLDY Ferenc, *Virág Benedek, „a nemzeti lélek tüzes ébresztője”* = VIRÁG *Magyar századai...*, i. m., I, 9.

teréből nem hiányzott a fogékonyság gyötrő fájdalomra, szenvedélyre vagy akár melan-
kóliára, sőt a *Magyar Századok*at olyannyira együttérző beleéléssel írta, hogy felindulását
tudatos erőfeszítéssel kellett elfojtania. „Egész teletszaka századoztam”, írta 1812. febru-
ár 26-án Kazinczynak, amikor művében éppen a tragikus kimenetelű várnai ütközet meg-
írása tette próbára önfegyelmét: „Tapasztalom, melly keserves dolog legyen a’ hazai
szerencsétlen eseteket előhozni annak, kinek szíve érzékeny. Könyörületlennek kell len-
nem gyakran mint a’ Celsus Seb-orvosának: mert ha jól jut eszembe, ebben olvastam
valamit illyest.”⁷⁸ Jól jutott eszébe, csakugyan abban olvasta; a főként hippokratészi
gyógymódokat közvetítő Aurelius Cornelius Celsus (i. e. 14–i. sz. 38) hatalmas orvostu-
dományi enciklopédiájában megtalálhatjuk a hajdani előírást, amelyet Virág képzettársí-
tása a maga történelmi problémájára alkalmazott, mintegy önmaga megerősítéséül, hogy
jobban bírja narratori szerepének érzelmi terheit. Celsus szerint a sebésznek nemcsak
biztos kézre és jó szemre van szüksége, hanem rettenthetetlen lélekre is, amely épp any-
nyira együttérző, hogy meg akarja gyógyítani a beteget, de annyira már nem, hogy a
jajgatást hallván többet vagy kevesebbet tegyen, mint amennyit az eset megkíván, neki
ugyanis semmitől sem szabad úgy meghatódnia, hogy az befolyásolja szakszerű eljárását.
(„Esse autem chirurgus debet [...] animo intrepidus, misericors sic, ut sanari velit eum,
quem accepit, non ut clamore ejus motus vel magis, quam res desiderat, properet, vel
minus, quam necesse est, secet; sed perinde faciat omnia, ac si nullus ex vagitibus
alterius affectus oriatur.”⁷⁹) Mivel tudjuk, hogy Celsus tanácsa Virágnak a várnai ütközet
(1444) megírására készülve jutott eszébe,⁸⁰ tanulságos összehasonlítani az ókori sebész-
ideált e csata előtörténetének és lezajlásának előadásmódjával az V. kötetben. A bal-
jóslatú események taglalása közben Virág olykor maga sem tudja (nyilván nem is akarja)
elnyomni együttérző feljajdulását, („Boldogtalan üdöl!” – kiált föl a szövetségi eskü meg-
szegéséhez érve; „György despota, a hálaadatlan és gonosz! alattomban czimborált a
törökkel” – fakad ki Brankovics ellen pár lappal később⁸¹), de egészében csakugyan
sebészi könyörtelenséggel metsz az események szövetébe, hogy feltárja a végzetesen
hibás egykori döntéseket, amelyek elítéléséhez rendre vitába száll történész elődei: Pray
és Katona mentegető érveivel.⁸²

Gyulai ellenvetésének tudománytörténeti jelentőségét azonban nem Virág (igaz vagy
téves) megítélése adja, hanem mindaz, ami belőle kisejlik: magára a tacitusi eszményre
és annak alkalmazhatósági körére vonatkozó nézetei, előfeltevéseikkel együtt, amelyek
fontos szerepet kaptak a századközépi irodalom és tudomány vitáiban. Érvelésének hall-
gatólagosan, de egyértelműen odaértett ítélete szerint az érzelmeken uralkodó tacitusi
önfegyelem Gyulai számára is érvényes történetírói eszmény maradt; Tacitust éppen
azért tisztelte Virágnál jobban, mert az minden gyűlölete és fájdalma ellenére nyugodt

⁷⁸ Virág Benedek Kazinczy Ferenchez, 1812. február 26., KAZINCZY Ferencz *Levelezése...*, i. m., IX, 303.

⁷⁹ A. C. CELSE [CELSUS, Aurelius Cornelius], *Traité de médecine* (latin és francia nyelvű kiadás), s. a. r., ford. és jegyz. A. VÉDRÈNES, bev. Paul BROCA, Paris, G. Masson, 1876, 462–463.

⁸⁰ Virág Benedek Kazinczy Ferenchez, 1812. február 26., KAZINCZY Ferencz *Levelezése...*, i. m., IX, 303.

⁸¹ VIRÁG *Magyar századai...*, i. m., V, 58, 62.

⁸² *Uo.*, V, 59, 64.

méltósággal adta elő történetét, azaz ki tudta küzdeni a „sine ira” elbeszélésmódot. Gyulai ehhez az önfegyvellemmel leküzdött indulathoz képest alighanem azért is becsülte kevesebbre egy *szerzetesien* jámbor és ezért eleve szenvedélyképtelen történész haragmentességét, mert benne másféle kép élt a történészi, illetve tudósi szerep mögöttes ősmintájáról, mint Toldyban. Irodalmi művekről szólva mindketten egész pályájuk során alapelvként vallották, hogy a legnagyobb alkotók is csak gyarló emberi lények lehetnek, akiknek művei egyenetlenek, kritikára szorulnak és sohasem bálványozandók.⁸³ Gyulai láthatólag fesztelenül érvényesnek tartotta ezt a makacsul világi kiindulási pontot Virág megítéléséhez is, akinek haragmentességében ezért legfőljebb alkati adottsággal (szinte fogyatékoszággal) párosuló foglalkozási ártalmat (szerzetesi beidegződést) tudott látni. Ezzel szemben Toldy, amikor két hasonlatával azt sugallta, hogy a derűsen jólelkű Virág bölcshez és *szenthez* illően élt, akkor a harag (vagy bármi más személyes érzélem) legyőzésének egy profán-világi és egy szakrális-világfölötti ősmintáját vetítette a nemzeti történetírás megalapítójaként ünnevelt és Tacitushoz hasonlított történész (és költő) mögé. Nem magyarázható csupán az emlékbeszéd általános műfaji sajátosságaival, hogy Toldy egész írása tele van hagiográfiába illő epizódokkal a szinte remeteként élő öreg legendás szegénységéről, sorscsapások közepette is törhetetlen derűjéről, a fiatalok íróvá avatásakor celebrált fogadalmi szövegéről és szertartásáról. (Feltűnő, hogy a Virágról írásban és előszóban keringett legendák szakrális elemei közé Toldy szövegében milyen természetességgel vegyültek ókori klasszikus, illetve nemzeti romantikus motívumok: ismerősei tudták, hogy Virág, mint egyik versében is, „custos”-nak, őrtállónak becézte az ajtaját kitámasztó, vendége érkezését jelző fahasábot, és Toldy megjegyzi, hogy a költő fűtetlen szobájában „párducába” burkolózva írta műveit, vagyis nyilván maga Virág tisztelte meg egyszerű takaróját a korabeli honfoglalási hősepika és történetírás közös szótárából vett névvel, tehát mindkét esetben egy szerény tárgynak adott magasztosabb elnevezést, játékos öniróniával, a szegénység derűs elviselésének gesztusaként.) Ha megkérdezzük tőle, bizonyára Toldy sem nevezte volna az eszményi történészt mindenestül szentnek, tehát gyarlóságoktól tökéletesen mentes, emberfölötti tisztaságú lénynek, de az ő tudóseszményét mégis jobban összhangba lehetett hozni az emberi gyarlóságokon való szakrális felülemelkedéssel. Toldy és Gyulai vitájának hallgatólagos előfeltevéseiben és kifejtett hasonlataiban ugyanaz a dilemma fogalmazódik meg: sztoikus bölcsnek vagy keresztény szentnek mása legyen-e az, aki történészként el akar jutni a tárgyilagos igazmondásig?

Dilemmájuk egy akkor már több éve mind szélesebb körökben gyűrűző polémia alapkérdését fogalmazta újra, kimondva vagy kimondatlanul tacitusi hivatkozással: a szellemi élet résztvevőinek mennyire és hogyan szükséges felülemelkedniük személyes indulataikon, amikor valamit papírra vetnek? Gyulai pár évvel azelőtt (1861) Jósika Miklóssal és másokkal vitázva még kétségbe vonta a szenvtelen pártatlanság megvalósításának lehetőségét és hasznosságát mind az irodalomkritikában, mind a történetírásban, ahol szerinte a

⁸³ Vö. G. [TOLDY Ferenc], *Felelet Kazinczynak* = T. F. *Kritikai berke (Első kötet)* 1826–1836, Bp., Ráth Mór, 1874, 326; GYULAI Pál, *Téli rege* = GY. P., *Dramaturgiai dolgozatok*, I–II, Bp., Franklin-társulat, 1908, II, 192–195.

szenvedélymentes előadásmód abszurd követelményének elfogadása esetén maga Tacitus is „epés rágalmazó”-nak minősülne.⁸⁴ Jósika a kritikai illemről vitát indító röpiratában (*Regény és regényítészet*) egyszer sem írta le ugyan Tacitus nevét, de problémafelvetésében olyan nagy szerepet juttatott mind a személyeskedő gyűlölet, mind a kedvező részrehajlás kizárásának, mintha a *sine ira et studio* szolgált volna rejtett vonatkoztatási pontjaként egész gondolatmenetének. Már írása elején, a maga hitelét megalapozandó, leginkább e kétféle szerzői vétség lehetőségét próbálta kizárni, amikor a hazabeszélés vádját akarta elhárítani („sem abba a gyanuba nem jöhetünk, hogy *pro aris et focis vivunk*”), vagy amikor azt hangsúlyozta, hogy sohasem tartozott sem csoporthoz („irodalmi *clique*hez”), sem mesterhez, viszont ellenfeleivel is méltányosan tudott bánni. Még fontosabb, hogy az eszményi kritika meghatározását is egyértelműen ennek szellemében bocsátotta előre, a részrehajlatlanságot beemelve a tárgyilagosan érvelő bírálat ismérvei közé. „Szükség tehát mindennek előtt, hogy a *helyes ítészetnek* [...] értelmezését, *defini-tióját* adjuk. Az ítészet *ahhoz értő*, tehát *competens* bírálónak *művelt emberhez illő mo-dorban* s minden személyeskedés nélkül kimondott, vagy irt *önálló, őszinte, szigorú*, de *jóakaró s részrehajlatlan* ítélete valami irodalmi munkáról vagy művészi tárgyról – *ér-vekkkel bizonyítva*.”⁸⁵ Sokat elárul a korabeli irodalomkritika és történettudomány hasonló utakon járó eszménykereséséről, hogy a kritikus magatartás e Jósika meghatározta eszménye nemigen különbözött a történetírásétól: amikor az 1850-es években Csengery Antal a megrendült nemzeti önérték erősítése végett tanulmányokat kezdett írni az ó- és újkor nagy történetíróiról és a művészi formájú tudomány követelményeiről,⁸⁶ nemhiába idézte kétszer is Tacitust,⁸⁷ mindvégig az ő szellemében méltatta Ranke pártatlanságát (már korai műveit „történetírói részrehajlatlanság” tüntette ki, később sincs nála katolicizmus és protestantizmus küzdelmeinek „előadásában semmi felekezetesség [...] Távol van Rankétól minden részrehajlás”⁸⁸), és úgy dicsérte a hazaiak közül Teleki József történetírását, hogy azon észrevehetően átüt a *sine ira et studio* eszménye, noha ezúttal (akár Jósika) ő sem érezte szükségesnek megnevezni a nagy hírű római történészt, akinek elvét az értékelés viszonyítási alapjává tette: „Nyugodt, szenvedélytelen, alapos kritikája, melylyel a történeti igazságot földeríteni igyekszik, magasan felülemeli azon történetírókon, a kik ephemer szempontoknak áldozzák föl az örök igazságot, s a históriát napi ügyek és érdekek igényeihez alkalmazzák, fegyvert, védíratot, rendszert készítve abból. Különösen meglepő e nyugodt pártatlanság a cseh és lengyel emlékirókkal szemközt. Az

⁸⁴ GYULAI Pál, *Néhány szó a kritikáról* = GY. P., *Kritikai dolgozatok 1854–1861*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1908, 357; vö. a pártatlanság és pártosság kérdésének egész taglalásával ugyanitt 355–363, és *Megint a kritikáról* című második vitacikkének idevágó mondataival, 377. A vita menetéről lásd NÉMETH G. Béla összefoglalását: ARANY János *Összes művei*, szerk. KERESZTURY Dezső, XI, *Prócai művek 2*, 1860–1882, s. a. r. NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai Kiadó, 1968, 709–719.

⁸⁵ Eszther sat. szerzője [JÓSIKA Miklós], *Regény és regényítészet*, Pest, Emich Gusztáv tulajdona, 1858, 2–3, 9–10.

⁸⁶ Vö. CSENERGY Antal, *Történetírók és a történetírás* = CS. A. *Összegyűjtött munkái*, I–V, Bp., Kilián Frigyes, 1884, III, 145–148.

⁸⁷ *Uo.*, III, 174, 223.

⁸⁸ *Uo.*, III, 176, 179.

egyszerű, józan értelem okait halljuk a szenvedély, elfogultság és fajgyűlölség ellenében. Teleki állása soha sem felekezeti; előadása nem ügyvédi szóváltás, hanem bírói ítélethez hasonló: igazságot tesz a versengő felek közt, a késő kor ama szenvedélytelen pártatlanságával, mely saját méltóságot kölcsönöz a történetírásnak.”⁸⁹

Nem ügyvédi, hanem bírói, dicséri Csengery a történészt; ugyanez a bírói szerepminta hatja át az irodalomkritikus (jellemző korabeli szóval: ítéssz) ekkori eszményét, vagyis szerepük nem az egyik fél érdekének képviselője, hanem a felektől egyenlő távolságra álló ítélethozatal. Mindegy, mennyire tudták megvalósítani, és mennyire tudhattak kilépni az ügyvédi szerepminta hagyományából, Csengeryhez hasonlóan mások is a szenvedélytelenségben látták az ilyen bírói ítélet előfeltételét, és ahogy szerint a jó történész ezzel „a késő kor” véleményét előlegezi meg, írói munkái is a jövőtől remélték műveik elfogultságoktól megtisztult, pártatlan (mondhatni sine ira et studio) értékelését. Jósika és Csengery szövegei mellett ekkor számos mérvadó társuké is azt mutatja, hogy a századközepén volt egy pillanat, amikor a történetírásnak, irodalomtörténet-írásnak és kritikának pártatlanság dolgában többek szerint ugyanazt a tacitusi iránytűt kellett volna követni. A Tacitusra egyébként (tömör kifejezőmódjáért) is eszményként hivatkozó Arany részben ezt követve ragaszkodott a pártatlan és személytelen ítélet elvi lehetőségéhez, meg lévén győződve arról, hogy a kritikai objektivitás legalábbis megközelíthető, s előbb-utóbb minden műről kialakul az (osztatlanként és egyetemesként felfogott) igazságnak megfelelő értékelés. Innen érthető, hogy 1856-ban, kisebb költeményeinek gyűjteményét kiadván miért csak magánlevélben válaszolt Erdélyi bírálatára, és legsajgóbb lelkiállapotában is miért tudta a körülötte dúló kritikai huzakodást béka-egér harcnak látni, amibe nem kell beleszólnia: „A historia egykor fölöttem is kimondja részrehajlatlan ítéletét, addig hallgassunk.”⁹⁰ A „részrehajlatlan” ítélet, valamely mű vagy életmű helyének „kimutatása” az irodalomban, melyet Arany több ízben a utókortól várt, szemben „a jelen elfogultságának” szüleményeivel,⁹¹ értékelméleti előfeltevésében ugyanúgy szemben áll a relativizmussal, mint Gyulai álláspontja, s ugyancsak azon az alapon hiszi megközelíthetőnek a kritikai objektivitást, hogy az értékelés végső soron egy ellenőrizhető tárgyra irányul és meg lehet tisztítani a (torzító) személyességtől. Már mint szerkesztő és kritikus 1861. január 29-én arra kéri Szász Károlyt, hogy „higgadtan, szenvedély nélkül olvassa” a *Trencsényi Csákjáról* szóló bírálatát, február 13-án ugyanebben a szellemben akarta csillapítani Szász Károly neheztelését egy helyreigazító jegyzetért, melyet annak Vidáról szóló bírálatához fűzött a Szépirodalmi Figyelőben: „igyekeztem úgy írni, hogy a sértésnek még az árnyékát is kerüljem: a dologra mondtam egyet és mást, azt hittem, hogy az ránk nézve egy *harmadik*”, és leszögezte, hogy ő semmit sem tett „méltatlan indulatból”, de ha Szász mégis ragaszkodik válasznyilatkozata közléséhez, ő kész barátja kedvéért megjelentetni, azaz „[s]ine ira et cum studio”, aminthogy Gyulai véleményét

⁸⁹ *Uo.*, III, 189.

⁹⁰ Arany János Tompa Mihályhoz, A szünnepok elsőjén, 1856. ARANY János *Levelezése író-barátaival*, I–II, Bp., Ráth Mór, 1888–1889 (ARANY János *Hátrahagyott iratai és levelezése*, 3–4), I, 396; vö. Arany János Erdélyi Jánoshoz, 1856. szeptember 4., *Uo.*, II, 101–102.

⁹¹ Arany János Erdélyi Jánoshoz, 1856. szeptember 4., ARANY *Levelezése író-barátaival*, i. m., II, 93.

neki mint szerkesztőnek szintén közölnie kell, hiszen „ha a dolgot vitatja, s nem bántja a személyt, az ő különvéleménye szintűgy helyet követelhet.”⁹² Arany erősen hitt az értékelő tárgyyszerűen helyénvaló, illetve illetéktelenül szubjektív benyomásainak szétválaszthatóságában, s az utóbbiak kizárásának lehetőségében; a bírálendő művet elolvastván olykor szándékosan aludt is rá egyet, azt eldöntendő, úgymond, „hogymásnap vajon nem hat-e rám másképp, nehogy a költőnek számítsam be, ha például az első olvasáskor szunyatag, le- vagy széthangolt vagy ellenkezően túlmagasztos kedélyben találtam lenni”.⁹³ Költőből lett kritikus ritkán fogalmazza meg ilyen tisztán a pozitivistá tudós ismeretelméleti előfeltevéseit.

Közelebről figyelve a századközép irodalmi vitáit, mégsem mindenki fogadta el a pártatlan bírói mérlegelés szerepmintájának ilyen egyöntetű kiterjesztését történetírásra és kritikára, de annál érdekesebb, hogy még a legmarkánsabb különvélemény sem szakított a „sine ira et studio” ítélet megvalósíthatóságának tacitusi előfeltevésével. Erdélyi János különbséget tett a szerinte mindig irányzati elkötelezettségű irodalomkritika, illetve a történeti és esztétikai szemléletű irodalomtudomány között, és éppen ebben látta hasznos munkamegosztásuk lehetőségét, bár az irodalomtörténésznek szerinte is főként utólag, a jövő visszatekintő távlatából nyílik esélye az értékarányos ítéletre. A magyar irodalomtörténet újabb korszakairól Erdélyi szerint Gyulai ugyanúgy részrehajlással ítélte, mint Toldy tette, legfőljebb ő már más felé hajlott és ezért másnak kedvezett, mint elődje: költészettörténetében (1854) Toldy a 19. század első három évtizedét, az idős Kazinczy és a fiatal Vörösmarty korát dőlt betűvel szedelve nyilvánította a nemzeti költészet „*lehető legmagasabb*” fokának, az 1830-tól kezdődő szakaszról pedig ugyanígy kiemelten állította, hogy „*az epigónoké a költészetben*”;⁹⁴ Gyulai ezt válaszában (1855) „elfogult” és „gyarló” ítéletnek nevezte, és vele szemben az újabb költészet javának, főként Petőfi lírai és Arany epikai műveinek kiválóságára emlékeztetett,⁹⁵ a vitába kapcsolódó Erdélyi „időelőtti igazságszolgáltatásnak”, történetietlen és „igen korlátolt” észjárás tünetének látja Toldy módszerét,⁹⁶ szintén helytelenítve, hogy „költészetünk fejlődésén 1830 körül köti meg a csombókot”, de ő Toldy és Gyulai szemléletét egyazon régi elfogultság változatainak tartja, szerinte ugyanis Eötvöst és Petőfit elődeikhez képest epigonnak minősíteni nem kevésbé egyoldalúság, mint egykor Batsányié volt, akinek szemében Gyöngyösi és Kisfaludy Sándor után Vörösmarty és Czuczor már csak epigónok lehettek, vagy mint most Gyulaié, „ki maga részéről szintén oly állhatatossággal vi

⁹² Arany János Szász Károlyhoz, 1861. február 13., ARANY *Levelezése író-barátaival*, i. m., II, 346, 348–349.

⁹³ ARANY János, *Költemények Szász Károlytól* = ARANY, *Prózai művek 2...*, i. m., 1968, 189.

⁹⁴ TOLDY, *A magyar költészet története...*, i. m., 407, 325–326.

⁹⁵ GYULAI Pál, *Szépirodalmi szemle* = GY. P., *Kritikai dolgozatok...*, i. m., 111–112.

⁹⁶ ERDÉLYI János, *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból* = E. J., *Irodalmi tanulmányok és pályaképek*, s. a. r. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., 1991, 185. Bár bővebb jegyzetei miatt e kiadást használok, kihagytam a „nem időelőtti igazságszolgáltatásnak” szókapcsolat „nem” szavát, amelynek a gondolatmenet egésze ellentmond. A helyes szöveget lásd Lukácsy Sándor kiadásában, aki jegyzetei elején közli, hogy „egyes romlott szövegrészeket, ahol ezt a nyilvánvaló értelem lehetővé tette, kijavítottunk”. ERDÉLYI János *Válogatott művei*, s. a. r. és jegyz. LUKÁCSY Sándor, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1961, 256, illetve 588.

Arany és Petőfi s az újabb költészet mellett, mint aminő pozitivitással s nyugodtan iratta dőlt betűkkel Toldy az *epigonok* szót a Magyar Költészet Történetében”.⁹⁷ Erdélyi ugyanekkor másutt kifejtett nézete szerint minden efféle nemzedéki vagy irányzati elfogultság az „ítészet”, vagyis a kritika jellemző fogyatéka, ugyanis az egymást követő irodalmi jelenségeket csak szembeállítva, „egyiket a másik hátrányára” képes értékelni, ezzel szemben a műbölcsészet „anélkül, hogy elvontan, egymástól külön szaggatva nézné a költészet korait, maga folyamatosságában veszi a szellem életét, egyik időt a másikba iktatja s vezérli át, összekötve, mint kell, a fejlődés lépcsőit, irányait, mint ugyanegy szellem nyilatkozásait”, azaz a fejlődést nem egyik vagy másik irányzat nézőpontjával azonosulva értékeli, hanem épp egy ilyen irányzati kisajátítást megelőzve minden olyan irány összhatásából származtatja, amely számottevő „adalékkal” járult hozzá az egészhez; egyszóval míg a kritika „démonilag szólva: összeveszti a jókat”, a műbölcsészet eljárása kibékíti őket, sőt lényege maga a „kiengesztelődés”.⁹⁸ Erdélyi a fejlődés minden láncszemének igazságot szolgáltatni tudó ún. műbölcsész szemlélet történetiségét hirdette, mely egy műnek vagy szerzőnek már nem csupán valaki más rovására tudja elismerni értékeit, sőt ő még kritikáiban is ilyen tágabb és összefoglalóbb, a maga hegelianus elveinek jobban megfelelő látásmódra törekedett, azt azonban nem tagadta, hogy a kritikai nézőpont szűkebb elkötelezettsége is hasznos lehet: szerinte egyrészt a kritikusok egymást helyesbítve vagy kiegészítve közelítik meg a mind teljesebb igazságot, másrészt mindegyikük „lehurogat” vagy „történetté emel” irodalmi eseményeket, azaz egy értékhierarchia érélyes kialakításával magát a fejlődést befolyásolja. Ha a kritikai részrehajlás, egy irányzattal való azonosulás elvi alapon történik, nem pedig csupán személyes érdekből, akkor Erdélyi szerint az sem természetlen, de a műbölcsészetben és a műbölcsész alapozású irodalomtörténetben az ő előfeltevése szerint is *megvalósítható* egy részrehajlás nélküli módszer. Ennyiben a hegelianus, de Tacitusra is gyakran utaló sárospataki filozófus végső előfeltevése nem különbözött a korabeli magyar közmegegyezéstől.

Pedig ez az előfeltevés szöges ellentétbe került a német történettudomány ez idő tájt (az 1850-es és 1860-as években) fellépő új nemzedékének állásfoglalásával. Nagy elődjük, a Tacitust fiatal korától nagyra becsülő Ranke még számos műve előszavában hangoztatta az „Unparteilichkeit” eszményét,⁹⁹ és a történelmi hatóerők tárgyilagos megfigyelése kedvéért saját énjé kioltására törekedett,¹⁰⁰ ezzel szemben a Ranke-tanítvány Heinrich von Sybel, a Mommsen-tanítvány C. Bardt, vagy a fiatal Treitschke már egyhangúan megtagadta az érzelmeken felülemelkedő pártatlanság eszményét, követőit halvérű okoskodóknak („fischblütigen Klüglinge”) bélyegezte, velük szemben a *cum ira et cum studio* jelszót írta zászlójára, Tacitust pedig azzal mentegette a *sine ira et studio*

⁹⁷ ERDÉLYI János, *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból* = E. J., *Irodalmi tanulmányok...*, i. m., 185.

⁹⁸ ERDÉLYI János, *Petőfi Sándor* = E. J., *Pályák és pálmák*, Bp., Franklin-Társulat, 1886, 343–345.

⁹⁹ Vö. RANKE, *Sämtliche...*, i. m., III. köt., VIII; XIV. köt., IX; XV. köt., 103; XXV. köt., IX; XXXI. köt., VII–VIII; XXXIII. köt., VII.

¹⁰⁰ Leopold von RANKE, *Englische Geschichte* = L. R., *Sämtliche...*, i. m., XV, 103; vö. ANGAL Dávid, *Néhány szó a történeti módszerről* = *Emlékkönyv Beöthy Zsolt...*, i. m., 197.

szállóige ódiuma alól, hogy műveiben szerencsére maga sem követte, amit hirdetett.¹⁰¹ Ebben a nemzetközi összehasonlításban válik különösen jellemzővé, hogy bármennyire másként ítélte meg a *Magyar Századokat* az 1860-as évek közepén Gyulai, mint Toldy, a történetírás tacitusi eszményét egyformán megtartják, holott Virág másik egykori tanítványa, a német történeti munkákat fordító-átdolgozó Bajza már az 1840-es évek közepén megkérdőjelezte abszolút érvényét. Hiába járt valaha Toldy és Bajza együtt Virághoz, mentoruk legkedvesebb történészéhez életük során különbözőképpen viszonyultak. Toldy szövegében Virág és Tacitus elismerőnek szánt összekapcsolása (más adatokkal együtt) valószínűsíti, hogy az ekkor már pályafutása delelőjén járó tudós hajdan nemcsak a költői indítást és hazafias irodalom-felfogást, hanem a tacitusi pártatlanság-eszményt is kész volt útravalóul elfogadni Virágtól. Ellenben az ókori történetírókat ifjúkora óta szenvedélyesen tanulmányozó Bajza, akivel barátságuk hajnalán, 1819-től együtt olvasták Livium és Cicerót, 1834-ben Róma legnagyobb elméjének nevezni ugyan Tacitust, e kitüntető címmel azonban az ember esendőségére vonatkozó szentenciáját (*vitia erunt, donec homines*) idézve adózik neki,¹⁰² és éppen az emberi gyarlóságra hivatkozva írja 1845 nyarán *Világtörténete Előbeszédében*, hogy tisztán „érdek és részrehajlás nélküli” történetírás nem létezhetik, a műfaj görög és római klasszikusaié, köztük Tacitusé sem az, mindannyian „hazájok, annak szokásai és honfiai iránt részrehajló előszeretettel tanúsítanak”, ezért ő maga nem törekszik művében „a’ teljes, tiszta tárgyilagosságra”, hanem csak a lehetségesre. Bajza itt egyrészt Karl von Rottecket idézi helyeslően, aki szerint az emberi érdek akaratlanul és észrevétlenül elvnek álcázza magát, hajlamaink pedig befolyásolják az ítéletalkotásunkat, másrészt mint régi közmegegyezésre hivatkozik egy olyan tapasztalatra, amely mintha egyszerre tagadná a tacitusi és a rankei eszmény elérhetőségét, illetve a magyar földön Döbrentei és Dessewffy hirdette pártatlansági elv kivitelezhetőségét, s mindezekből főként azt, hogy az elbeszélésből bármikor eltüntethetők volnának a személyesség nyomai. „Gondolkodók rég tisztában vannak az iránt, hogy a’ történetírás, valamíg csak emberek fogják azt kezelni, nem maradand az alanyiságtól menten ’s az író’ egyéniségéből mindig fog valami belevegyülni. [...] Törekednünk kell a’ pártatlanság és részre-nem-hajlás’ lehető legfensőbb fokozatáig emelkedni, mert tőlük teljesen menekedni emberi gyarló kebel nem foghat soha.”¹⁰³ Mindezzel Bajza valamennyire kikezdte Tacitus pártatlanság-eszményét, noha Georg Friedrich Kolb általa lefordított és 1844-ben publikált művelődéstörténetében ennek inkább himnikus igazolására láthatott példát („Tacitus [...] Róma’ első történetírója, ’s a’ maga nemében talán első az egész világon [...] úgy beszél mint egykorú és bizonyos tekintetben szemtanú, és pedig olyan, ki korának előítéletein fölülemelkedni, és a’ tüneményeket még soha el nem ért elmeéllel tudja megítélni. Őt a’ hazug fény, minőt a’ megvetésre méltó ebi hízélgés tudna koholni, sohasem vakítá, mindenütt kitet-

¹⁰¹ Joseph VOGT, *Tacitus und die Unparteilichkeit des Historikers = Tacitus, i. m.*, 40–42.

¹⁰² Bajza József Ormos Lászlóhoz, 1834. április 9., BAJZA József *Összegyűjtött munkái*, I–VI, s. a. r. BARDICS Ferenc, harmadik, bővített kiadás, Bp., Franklin-Társulat, 1899–1901, VI, 423.

¹⁰³ BAJZA József, *Előbeszéd* = B. J., *Világtörténet: A legrégibb időktől korunkig*. Első kötet, *A hajdankor*, Pest, Hartleben, 1846, VII–VIII.

szik a' csaknem minden viszonyokat egybefoglaló, valódi mély philosophiai tekintet"¹⁰⁴), és Tacitus bármiféle (nem is okvetlenül személyes) érdekelttségére Bajza legfőbb Pulszky-nál olvasható célzást, aki 1841-ben politikai pamfletnek nevezte Tacitus műfaját, mert az szerinte a külföld és a múlt dolgainak leírásával mindig a maga hazai jelenére igyekezett hatni.¹⁰⁵ Igaz ugyan, hogy Bajza módszertani kételye nem vezetett Tacitus nagyságának tagadásához, sőt benne látta az igazi (egyszerre oknyomozó és filozofikus) történetírás ókori mintáját, amelyhez képest Pray vagy Katona munkáit legfőbb előkészítő anyaggyűjtésként tudta értékelni¹⁰⁶ – de mégiscsak azon a sarkalatos pontján támadta meg Tacitus előfeltevéseinek rendjét, amelyet nálunk nem volt szokás és Toldy sem akart felülbírálni. Pedig Toldy ugyanúgy ismerte a tacitusi eszmény megvalósításának szubjektív akadályait, mint Bajza, és nemcsak a nagy alkotók életművének egyenetlenségét tekintette (már fiatal korától fogva, például 1831-ben) az emberi gyarlóság elkerülhetetlen következményének,¹⁰⁷ hanem olykor rá kellett ébrednie saját gyöngeségeire is, például az 1870-es évek elején, amikor egy Horváth Mihály kérésére írott önéletrajzi összefoglalásában csalódottan fedezte föl az öndicséret akaratlan beszűrődését, ami miatt irománya azonnal értéktelenné vált a szemében.¹⁰⁸ Elvileg mégis hitt a teljesen pártatlan tárgyalásmód lehetőségében, átsiklott a tacitusi jelszó megvalósításának problémáin, sőt láthatólag minden lehetséges ellenérvvel szemben ragaszkodott hozzá, hogy normaként is mérvadónak tekintse korábbi magyar történészek életművének értékelésekor.¹⁰⁹ Már 1849 előtt is inkább az ő felfogására hasonlító kortársai véleménye, a szabadságharc leverése után pedig végképp nem Bajza kételye, hanem az ő meggyőződése válik közmegegyezéssé.

Korjellemző igény 1849 után: a tacitusi eszmény sztoikus olvasatának kelendőse

Több mint valószínű, hogy a harag és részrehajlás fegyelmezett leküzdésének elve azért is találhatott olyan fogadókésztségre a századközép magyar tudósai és kritikusai körében, mert egybehangzott sztoikus meggyőződésükkel, amire a szabadságharc leverése után nagyobb szükség volt, mint szinte bármikor. Mivel csakugyan a „reménytelenségen, a csüggedésen, a pesszimizmuson való túlhaladás” volt a Világos utáni kor „legmélyebb, emberi-világnézeti drámája”,¹¹⁰ és elkeseredésükben sokan a vallástól is elfor-

¹⁰⁴ [Georg Friedrich KOLB], *Az emberi művelődés' történetei: A' legrégibb koroktól a' népvándorlásokig. A' népvándorlásoktól az újabb korig*, ford. BAJZA József, I–II, Pest, Hartleben K. A., 1844, I, 267–268.

¹⁰⁵ PULSZKY Ferenc, *Élet és művészet*, Athenaeum, 1841, II (szeptember 16.), 532; vö. KOROMPAY H. János, *A „jellemzetes” irodalom jegyében: Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása*, Bp., Akadémiai Kiadó–Universitas Kiadó, 1998, 68, 81.

¹⁰⁶ BAJZA József, *Muzáron, Új folyam, Első füzet*, 1833, 8dr, 467 lap, Kritikai Lapok, IV. füzet, 1834, 40–42.

¹⁰⁷ TOLDY Ferenc, *Felelet Kazinczynak* (1831, megjelent 1833) = T. F., *Kritikai berke...*, i. m., 326.

¹⁰⁸ TOLDY Ferenc *Hátrahagyott irataiból...*, i. m., 19. köt., 394.

¹⁰⁹ Lásd például TOLDY Ferenc, *Forgách Ferenc* = T. F., *Magyar államférfiak...*, i. m., I, 39–49.

¹¹⁰ SÖTER István, *Nemzet és haladás*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1963, 229.

dultak,¹¹¹ főként erőforrásként volt szükség a már sok nehéz korszakban bevált sztoicizmusra, amelynek tanításai szerint a nemtelennek és károsnak tartott érzelmeket, köztük nem utolsósorban épp a haragot, mindenképpen le kell győznünk. Tacitust ekkori magyar tisztelői alighanem azért is gondolták különösen időszerűnek, mert történetírásának szokatlanosan ünnepeelt érdemein túl megérezték, hogy világfelfogása részben kora sztoicizmusát visszhangozta; amikor Hunfalvy János jellemzésül mindenekelőtt azt tartotta szükségesnek kiemelni, hogy „Tacitus stoai bölcs komolyságával tekinti a’ maga korát”, akkor ugyanúgy erre a szellemi kapcsolatra irányította a figyelmet, mint később Marczali Henrik, aki Virágot többek közt épp sztoikus vonások alapján hasonlította Tacitushoz.¹¹² Jóllehet egy megfontolandó vélemény szerint az *Annales* rövid vívódása (VI, 22) aközött, hogy a fátum vagy a véletlen intézi-e a világ sorsát, nem okvetlenül sztoikus tanokat állít szembe epikureusokkal, mint általában feltételezték, hanem talán újplatonikusokat,¹¹³ a szakirodalom gyakorta és jogosan hivatkozik Tacitus élet- és történelemfelfogásának a sztoicizmussal való bonyolult eszmei kapcsolatára, amelynek feltárásához az *Annales* egyik legtüzetesebb elemzője a „sine ira et studio” problémájából kiindulva jutott el,¹¹⁴ egy kiváló magyar Tacitus-szakértő pedig észrevette, hogy éppen ez a sztoikus összekötő láncszem Lucanus és Tacitus között: Lucanus *Pharsaliájának* egyik hőse, „az eszményeiért a halált is vállaló utikai Cato, sztoikus bölcsként a mű egyik tetőpontján (II, 377) *studiis odiisque carensnek*, vagyis a *sine ira et studio* magasztos jelszavát nem ok nélkül hangoztató Tacitus szellemi rokonának jellemeztetik”.¹¹⁵ (Ami annál érdekesebb, mert ugyancsak sztoikus összefüggésben jegyezték meg, hogy Tacitus *Annales*e (XV, 49) szerint Lucanust a Neróval szembeni heves gyűlölete (*vivida odia*) vitte a Pisók összeesküvésébe,¹¹⁶ Gyulaiinak az 1868-as Teleki-drámapályázatról készített bizottsági jelentéséből, nevezetesen annak P. Szathmáry Károly *Lucanus*áról szóló bírálatából pedig kiderül, hogy jól ismerte Tacitus idevágó fejtegetéseit.¹¹⁷) Ebben a sztoikus értelemben a „sine ira et studio” eszményére olyan nagy szükség volt az 1849 utáni magyar

¹¹¹ Tompa Mihály Arany Jánoshoz, 1851. március 27., ARANY János *Összes művei*, szerk. KERESZTURY Dezső, XV, ARANY János *Levelezése (1828–1851)*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Bp., Akadémiai Kiadó, 1975, 351.

¹¹² MARCZALI Henrik, *A magyar történetírás fejlődése a XIX. században* = M. H., *Világtörténelem...*, i. m., 431–432.

¹¹³ SYME, *Tacitus*, i. m., II, 525.

¹¹⁴ B. WALKER, *The Annals of Tacitus: A Study in the Writing of History*, Manchester, Manchester University Press, 1952, vö. az előszó nyitómondatának vallomását (V) e kapcsolat tüzetes elemzésével, 176–179, 201–202, 218, 221, 229–232, 239, 242, 244–254.

¹¹⁵ BORZSÁK István, *Visszapillantás és számvetés* = B. I., *Dragma...*, i. m., 428. Lásd még BORZSÁK István, *Lucanus – Vergilius és Tacitus között*, ATan, 24 (1977), 163 skk. Külön Lucanus sztoikus vonatkozásairól lásd még Frederick AHL, *Form Empowered: Lucan's Pharsalia = Roman Epic*, szerk. A. J. BOYLE, London–New York, Routledge, 1996, 137–140; J. P. SULLIVAN, *Form Opposed, Elegy, Epigram, Satire = Uo.*, 156.

¹¹⁶ AHL, *Form Empowered: Lucan's Pharsalia = Uo.*, 138.

¹¹⁷ GYULAI Pál, *Jelentés az 1868-i Teleki drámai pályázatról*, Budapesti Közlöny, 1869. március 24., 68. sz., 860–862; GYULAI Pál, *Bírálatok, cikkek, tanulmányok*, s. a. r. és jegyz. BISZTRAY Gyula, KOMLÓS Aladár, Bp., Akadémiai Kiadó, 1961, 368.

állapotok közepette, hogy észre sem lehetett venni hallgatólagos átértelmeződését, amelynek révén a hazai értékrendbe illesztett jelszó tartalomköre tágulni kezdett, míg nem filozófiai (leginkább etikai) és poétikai eszményekkel bővülven messze túlnőtt a tacitusi szöveggörnyezetében kapott egykori jelentésén.

Tacitusi szöveggörnyezetében ugyanis a „sine ira et studio” még nem annyira a szenvtelenség, hanem inkább a pártatlanság történetírói eszményét képviselte, fogódzóként a személyes ressentiment vagy hála diktálta részrehajlás ellen; az 1849 utáni magyar helyzetben viszont a „sine ira” már inkább az indulatok legyőzéseként vált eszménnyé, sztoikus felhangjaival erősítve a korabeli magyar kritika egyik világnézeti és poétikai alapelvét, mely főként a világ rendjével *szembeszegülő* indulatokat kifogásolta az irodalmi művekben. Horatius tanácsát, miszerint a költő válasszon erejéhez mért tárgyat, általában nemcsak eredeti poétikai értelmében, mint a szép nyelvi megformálás és világos szerkezet biztosítékát tartották megszívlelendőnek,¹¹⁸ hanem lélektani és világnézeti normaként is: a költő csak akkor fogjon tollat, ha van elég ereje úrrá lenni a világgal szembeni haragján. Azonban 1849 után az önfegyelmzés nehezen sikerülhetett; Arany 1850 tavaszán úgy érezte, haragja csillapultáig jobb lenne nem is fogni alanyi költeménybe: „még az elegiáig sem higgadtam meg [...] e fájdalomban, kinban, dühösség- s kétségbeesésben nincs meg a művészi nyugalom; s addig ne vegyen az ember tollat kezébe, vagy legalább olly tárgyat válasszon, mellynél szabadon átadhatja magát képzeleteinek s nem viczorog rá örökké a *való* sceletonja”.¹¹⁹ Amikor 1856 nyarán Tompa hasonló-ról panaszkodik neki („kedélyem megromlott; lelkemnek mind két oldalon anginája van [...] haragszom mindenkire; másra, magamra”¹²⁰), válaszából kiderül, hogy az ő indulata inkább maga ellen fordult: „*lélek-angina* [...] nálam sem szokatlan dolog, azon különbséggel, hogy én a *világra* soha sem haragszom, de szeretnék belőle menekülni”.¹²¹ Gyulai szerint (1855) jobb lett volna, ha Petőfi nem írja meg világfájdalmas verseit, ugyanis ilyen élmények legfőljebb drámai monológban vagy más tárgyias műfajban kaphatnak szót, alanyi költeményben semmiképpen;¹²² Gyulai nem állt egyedül azzal a véleményével, hogy a személyiség lázadó erői lehetőleg álarcban jelenjenek meg, azaz szereplírai monológok, eposzok vagy drámafordítások szereplői adjanak módot áttételes önkifejezésre. Erdélyi még Arany költeményeit is aszerint rangsorolta, hogy mennyire sikerült túljutniuk a vigasztalan, kétségbeesett, vagy éppen világelátkozó lelkiállapoton; lírában az értéktagadó elkeseredettség szerinte „megállhat lélektani ténynek, életbeli adatnak, mint az az indulat, mikor az ember nem szánná mást megölni, széjjeltépni haragjában, de

¹¹⁸ HORATIUS, *Ars poetica*, 38–41. sor; vö. ARANY János, *Utazási emlékek* = ARANY, *Prózai művek* 2..., i. m., 300.

¹¹⁹ Arany János Szilágyi Sándorhoz, 1850. április 14., ARANY *Levelezése (1828–1851)*, i. m., 273.

¹²⁰ Tompa Mihály Arany Jánoshoz, 1856. július 4., ARANY *Levelezése író-barátaival*, i. m., I, 391.

¹²¹ Arany János Tompa Mihályhoz, „A szünnapok elsőjén 1856”, ARANY *Levelezése író-barátaival*, i. m., I, 394.

¹²² GYULAI Pál, *Szépirodalmi szemle* = GY. P., *Kritikai dolgozatok...*, i. m., 193, 207. Hasonlót tanácsolt már SZONTAGH Gusztáv is a kétségbeesett költőknek; vö. KisfTÉ, VI, 167.

[...] még azért mert lélektani valamely mozzanat, nem egyszersmind művészeti is azonnal. Ott nem lehet, nem szabad megállapodni.”¹²³

Csak látszólag esett más elbírálás alá az eposz. Ebben *témaként* persze nehéz lett volna kifogásolni éppen a haragot, amely az *Iliász* első szavaként („Μῆνιν”) mondhatni az ókori irodalom kezdőpontja, és annyira hozzátartozik e műfajhoz, hogy nincs is klasszikus eposz haragvó hős vagy isten nélkül.¹²⁴ A századközép magyar literátorai magától értetődőnek tekintették, hogy ami másutt emberi gyöngeség jele volna, az ebben a műfajban nagyságával és végzettségével növeli a fenség érzetét. Gyulai műfajelméleti és befogadás-lélektani szempontból egyaránt költőibbnek érezte Homérosz eposzának haragvó Akhilleuszát, mint Vergilius jámbor Aeneaszát;¹²⁵ Arany szerint az eposz tárgyának egy egész nemzet életére ható eseménynek kell lennie, mint az *Iliászban* Akhilleusz haragja, amely meghatározza a trójai háború kimenetelét, elindítja a cselekmény szükség-szerű oksági láncolatát, és már régisége is fenséges,¹²⁶ úgyhogy a végzetébe rohanó hősnek megbocsátjuk kegyetlen bosszúszomját, ellenben Vergilius vagy Tasso fölindulásra szinte képtelen főhőse menthetetlenül kisszerű.¹²⁷ Az eposz *előadásmódjában* viszont a korabeli magyar kritikusok örömmel fedezték föl az indulatmentességet: megnyugvás-igényük tökéletes eszményre talált az eposz narrátorának egykedvű nyugalmasában, minden részlet iránti egyenlő figyelmében vagy közönyében. Tárgy és előadásmód ellentétén nem kellett megbotránkosniuk, hiszen a századközép magyar esztétikai általános tételként hangoztatták, hogy a kozmikus harag és a teljes indulatmentesség egyaránt lehet fenséges (Arany a dinamikus, illetve nyugalmas mozgás végleteit is egyformán ide sorolta¹²⁸); német esztétikákból ugyancsak ismerős lehetett a fenségesen nyugodt haladás képzetének összekapcsolása az eposz műfajával, amely annyira tárgyias, hogy elbeszélő alanya eltűnik az elbeszéltekben. Nemcsak a Hegel iránt nyitottak (mint Erdélyi) ismerhették a gondolatot, miszerint az eposznak nyugalmasan kell kibontakoznia, hogy az olvasó minden részletnél kedvére elidőzhessen és ugyanúgy elmélyedhessen; nemcsak Hegel tartotta Homérosz legnagyobb érdemének, hogy epikájában a költő mint szubjektum elenyészik („verschwinde”) és semmiféle szubjektív érzésnek vagy ábrázolásmódnak nem marad nyoma.¹²⁹ August Wilhelm Schlegel az egyenletesen lassú mozgásban látta a klasszikus eposz fenségének biztosítékát, a műfaj fontos ismérvének tekintette, hogy cselekménye nem célra tör, hanem minden pillanatban magáért látszik lenni, és minde-

¹²³ ERDÉLYI János, *Arany János kisebb költeményei* = E. J. *Válogatott művei*..., i. m., 371–372.

¹²⁴ Vö. FILLION-LAHILLE, *Le De ira*..., i. m., 7; Ernst Robert CURTIUS, *European Literature and the Latin Middle Ages*, ford. Willard R. TRASK, London–Henley, Routledge & Kegan Paul, 1979, 170.

¹²⁵ GYULAI Pál, *Művészet és erkölcs* = GY. P., *Emlékbeszédek*, I–II, második, bővített kiadás, Bp., Franklin-társulat, 1902, II, 245.

¹²⁶ ARANY János, *Széptani jegyzetek* = ARANY János *Összes művei*, szerk. KERESZTURY Dezső, X, *Prózai művek I*, s. a. r. KERESZTURY Mária, Bp., Akadémiai Kiadó, 1962, 550–551.

¹²⁷ ARANY János, *Zrínyi és Tasso* = *Uo.*, 365–366, 438–439.

¹²⁸ ARANY János, *Széptani jegyzetek* = *Uo.*, 538.

¹²⁹ Georg Wilhelm Friedrich HEGEL, *Ästhetik*, mit einer Einführung von Georg LUKÁCS, I–II, Frankfurt am Main, Europäische Verlagsanstalt GmbH, [1955], II, 406–407, 412; az eposz menetéről lásd még 351, 441–442, 447–448, 491–492.

nütt egyforma szívesen tartózkodik, amihez képest újmódi elkorcsosulásnak tartotta, hogy a modern epopoeia igyekszik tárgyát felnagyítani, megpróbálja a múltat jelenné változtatni, és hagyja magát heves részvétől elragadtatni.¹³⁰ Miután a fiatal Greguss Ágost 1845–46-ban a hallei egyetemen megismerkedett a hegeli filozófiával és más német esztéták (Solger, Jean Paul) munkáival, az 1847-ben elkészült, majd 1849-ben *A szé-pészet alapvonalai* címmel megjelent könyvében úgy tárgyalta az eposz műfaját, hogy meghatározásán (mint műve számos pontján¹³¹) átütnek német mintái. „Ezen egyetemes-ségből ered a történeti költészet *kényelme, nyugalma s költői közönye vagy tárgylagos-sága* is, melynél fogva lassan halad előre, inkább visszatartó okításokat (retardirende Motive), mint hajtó okításokat (vorwaertsdraengende Motive) használ, inkább akadályozza, mint elősegíti az események folyamát, minden eseményt kellő bőséggel s egyenlő részrehajlatlansággal ad elő, sőt eseményeket eseményekbe katulyáz s az ugynevezett *beillesztéseknek* (episodia) enged helyet.”¹³² Látnivaló, hogy a mindent indulatmentes tárgylagossággal és egyenlő részrehajlatlansággal ábrázoló epikus költészet jellemzése alapvonalaiban ráillik Tacitus történetírás-eszményére; Tacitus ugyan a történész *erkölcsi* kötelességeként tűzte ezt maga elé, Greguss pedig (mint előtte a német esztéták) az eposzi előadásmód *poétikai* normájaként, a kétféle szempontból megfogalmazott követelmény mégis hasonló irányba ösztönöz: a fenséges tartománya felé. Nem véletlen, hogy a történetírást és epikus költészetet egyaránt olvasó és irodalomtörténetében figyelemmel kísérő Toldy maga is a részrehajlatlan és *fenséges* Tacitust tartotta eszményének: legelragadtatottabb vallomásában (1860) a nagy történész műveinek *örök igazságáról, gondolati mélységéről és szellemi magasságáról, előadásmódja eleven szemléletességéről és nyelve erőteljes tömörségéről, hangulata komolyságáról és méltóságáról*, sőt kifejezetten erkölcsi *fenségéről* beszélt,¹³³ vagyis csupa olyasmiről, amit ekkoriban szinte változtatás nélkül elmondhatott volna esztétikai általánosításként a fenséges, illetve annak költői műfaja, az eposz jellemzéséül; ugyanakkor saját gyakorlatában a nemzeti irodalom fejlődéstörténetét mint tudományos műfajt szintén az eposziasság mintájára alakította, akár a fejezetek és alfejezetek egyenletességre törekvő arányait tekintjük, akár körmondatainak nyugalmasan hömpölygő, nemegyszer közbeékelésekkel lassított tempóját, akár mondatain belül egy-egy találó szókapcsolat lényegre törően szemléletes rövidségét, vagy egész előadásmódjának indulatmentes és emelkedett hangvételét.

Nem pusztán utólagos észrevétel, hogy e poétikai norma (ekkoriban alig szétválasztható) erkölcsi párja, a harag leküzdésével biztosítandó nyugodt munkálkodás eszménye sztoikus ihletből is fakadt: sztoikus eredetével már a kortársak tisztában voltak. Csen-

¹³⁰ August Wilhelm SCHLEGEL, *Vorlesungen über philosophische Kunstlehre*, mit erläuternden Bemerkungen von Karl Christian Friedrich KRAUSE, Hrsg. August WÜNSCHE, Leipzig, 1911, 112–120, 125; August Wilhelm SCHLEGEL, *Vorlesungen über Schöne Litteratur und Kunst*, I–III, Heilbronn, 1884, I, 291, 363–364.

¹³¹ Greguss művének lektora, a Hegel-ellenes Szontagh Gusztáv vegyes érzelmekkel fogadta a német esztétikák szoros követését, de a magyar esztétikai gondolkodás serkentéséül a fiatal szerző könyvét kiadásra ajánlotta a Kisfaludy Társaságban. Vö. *Szontagh Gusztáv' tudósítása Greguss Ákos' szé-pészetéről* = GREGUSS Ákos [sic!], *A szé-pészet alapvonalai*, Bp., Kisfaludy-Társaság, 1849, III–VI.

¹³² *Uo.*, 112.

¹³³ T. F. [TOLDY Ferenc] bevezetése, *i. m.*, 133–134.

gery, akinek a szabadságharc után két gyermeke halt meg, és 1855 novemberében „dúlt kedéllyel”, de összeszorított foggal dolgozva attól tartott, hogy lelke „megtörik”, mielőtt valami értékessel gyarapíthatná az irodalmat, december végén így buzdította Gyulait: „Igyekezéssel nyugalomra. Stoicizmusra van szükség e korban; sokat kell elviselni tudnunk.” Csengery itt a „ne bölcselkedjél” és „vanitatum vanitas” salamoni bölcsességeit élvhajászatba csömörlött epikureizmusból eredezteti, és a sztoicizmust ezzel szemben javasolja Gyulainak, mert egyik cikkéből úgy látja, hogy barátja a változtatás lehetetlenségének érzete miatt egyrészt önmaga ellen fordul, másrészt a tehetetlen fájdalomtól stílusában túlságosan élessé vagy epéssé válik, holott inkább sztoikusán tűrnie kellene a méltatlan vádakat. „Tűrnünk kell, hogy a mikor éppen saját gyöngeségünk érzése legnagyobb ostora keblünknek: elbizottnak nevez a sértett hiúság; tűrnünk kell, hogy irodalmi üzerek osszák a babérokat, hogy a köpönyeg forgatás osztályozza a hazafiakat.”¹³⁴ Gyulai bizonyosan megszívlelte ezt a figyelmeztetést, amely nem különbözött a saját addigi elveitől, hiszen ő ugyanígy nem tudta elfogadni az epikureizmust. Ha kivételesen szabad egy költemény mindig bizonytalan tanúságára hivatkoznom, az 1861-ben megjelent, de még 1859-ben írt *Horatius olvasásakor* szerint „Epikur tudománya” életelveiből a magyar csak méltatlan vigaszt kaphatott volna „Philippi mezője” után, „hol minden elveszett”. Magánéletében a világrendhez való alkalmazkodás elvét követve igyekezett tűrni a ráért sorscsapásokat (felesége, bátyja és gyermekei halálát), miközben zokszó és csüggedés nélküli munkálkodásra, az egyéni lázongás megvetésére nevelte magát. Ha verseiben megszólalt a világgyűlölet hangja, kórosnak tekintette őket és vonakodott közvétételüktől; 1856 tavaszán ennek szellemében tudósította Csengeryt újabb költeményeiről („mindeniken melancholia, vagy [...] kedélybetegség, egészségtelen vér vonul el, melyből nem tudom magam kigyógyítani. Nem tudom, bocsátok e valamit világ elé”¹³⁵), s amikor barátja mégis közölné belőlük, elhárító válaszából kiderül, hogy valamiféle katartikus öngyógyításként írta őket: „igen szubjektivek, igen melancholikusak, igen világfájdalmasak, nemcsak a Népkönyvbe, hanem a Pesti Naplóba is. Mind hiába, nem tudok másképp írni, mint a hogy érzek. Csaknem két évi hallgatás után, lelki szükségem volt költeményeket írni és szabadulni elfojtott érzéseimtől. Egészen más kérdés, vajjon szükséges-e kiadnom, a mit irtam [...] szubjectiv költeményeimet magamnak tartogatom.”¹³⁶ Önfegyelmezésének legjellemzőbb dokumentuma, hogy amikor az évtized elején egyszer átkozódó hangot ütött meg költészetében, a kis verset nem publikálta, jegyzetkönyvébe zárva őrizte, noha ez a lírai monológ voltaképpen a harag megértésének és *legyőzésének* kísérletébe enged bepillantunk. „Mért lángolsz szív ádáz gyűlöletben, / Ajkamon miért e szörnyű átok, / Mért lőn az ég oly sötét fölöttem, / Hogy egy halvány csillagot se látok, / Csillapulj le szívem lázadt vére, / Minden kincsed örvényekre jut, /

¹³⁴ Csengery Antal Gyulai Pálhoz, 1855. november 27., illetve december 24., GYULAI Pál *Levelezése 1843-tól 1867-ig*, s. a. r. SOMOGYI Sándor, Bp., 1961, 227, 237.

¹³⁵ Gyulai Pál Csengery Antalhoz, 1856. április 3., *Uo.*, 264.

¹³⁶ Gyulai Pál Csengery Antalhoz, 1856. május 23., *Uo.*, 278.

A gyűlölet sötét bűnök bére / S átkozódni minden gyáva tud.”¹³⁷ Az utóbbi gondolatnál alig lehet valami jellemzőbb a sztoikus értékrendre, és közel áll Seneca *De ira* című értekezésének egyik alaptételéhez, miszerint a harag férfiatlan gyávaaság vagy gyöngeség,¹³⁸ illetve Seneca egyik (CVII.) levelének végkövetkeztetéséhez, miszerint csak gyenge és elkorcsosult lelkek lázadoznak a végzet ellen vagy becsmérlik a világ rendjét.¹³⁹ Ugyanakkor a szív „lázádt vére” nemcsak az önfegyelem elleni fellázadásra utal, hanem a csillagtalán égbolt egyszerre lélektani és természeti metaforájától mintegy kozmikus távlatot kap, így az egész világegyetemmel szembeni lázadásként is értelmezhető, tehát a harag, gyűlölet és átkozódás már a dolgok végső elrendezését illeti, az ilyen indulatot pedig a sztoikus filozófiai hagyomány szerint azért kell feltétlenül lecsillapítani, mert csakis éretlen, önpusztító és hiábavaló ellenkezésre tudna bujtogatni.

Számos ehhez hasonló lelet mutatja, hogy Gyulai értékrendjében előkelő helyet kaptak a harag elfojtásának, a rendíthetetlen kedélyű türésnek és a világrendhez való harmonikus alkalmazkodásnak sztoikus erényei, amelyek együtt sztoikus világnézeti ihletre vallanak. Ismerem a véleményt, miszerint emlékbeszédeit legalább ennyire a republikánus szemlélet alakítja, és például a „Csengery-emlékbeszéd arra a kérdésre válasz, »milyen a jó polgár?«, ami a Csengeryre ruházott „valóban sztoikus erények” ellenére „nem sztoikus, hanem jellegzetesen republikánus” kérdésfeltevés.¹⁴⁰ Az idézőjelbe tett kérdés azonban nem szerepel az emlékbeszéd szövegében, értelmezői visszakövetkeztetésként pedig nem lehet kizárólagos érvényű; bármennyire ünnepli ugyanis Gyulai az egyszerű polgár mintaképét Csengeryben, ezzel kifejezetten meg akarja őt különböztetni más jeles kortársaitól, miközben az emlékbeszéd jó néhány állítása, például az életút Világos utáni évtizedéről szólva, a Gyulai-emlékbeszédek egyik közös és jellegzetesen sztoikus etikai problémájára keresi a választ: milyen az erényes ember magatartása a sors kedvezései és viszontagságai, főként pedig a balsors megpróbáltatásai közepette? („Azonban a balsors nem győzedelmeskedett se jellemén, se szellemén. Azt a tíz évi súlyos korszakot, melyben alkotmányunk és nemzetiségünk lábbal tiportatott, [...] oly méltósággal és munkássággal élte át, mint kevesen.”¹⁴¹) Ezt a kérdést Gyulai sosem tévesztette szem elől, akár Arany Jánosról írt emlékbeszédet, akár Kemény Zsigmondról, Hunfalvy Pálról, vagy éppen a passzív rezisztencia mintaképének nevezett Deák Ferencről, „akit a balsors nem tett csüggedővé s a siker elbízottá”, és 1849 nemzeti katasztrófája után „éppen úgy le

¹³⁷ OSZK Kézirattár, 1988. Quart. Hung. Vö. VÉRTESY Jenő, *Gyulai Pál írói tervei*, It, 1912, 37–52; PAPP Ferenc, *Gyulai Pál*, I–II, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1935–1941, I, 233; SOMOGYI Sándor, *Gyulai és kortársai: Fejezetek egy negvedszázad irodalomtörténetéből*, s. a. r. SZÖRÉNYI László, Bp., Akadémiai Kiadó, 1977, 107.

¹³⁸ SENECA, *De ira*, i. m. (voltaképpen az egész mű erről szól, de lásd például 64).

¹³⁹ SENECA, *Ad Lucilium epistulae morales* (latin–angol kétnyelvű kiadás), ford. Richard M. GUMMERE, I–III, London, William Heinemann Ltd.–Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press–New York, G. P. Putnam’s Sons, 1925–1934, III, 228.

¹⁴⁰ TAKÁTS József, *Gyulai, emlékbeszéd, kanonizáció = A magyar irodalmi kánon a XIX. században*, szerk. TAKÁTS József, Bp., Kijárat Kiadó, 2000, 171.

¹⁴¹ GYULAI Pál, *Csengery Antal* = Gy. P., *Emlékbeszédek*, i. m., I, 206–207.

nem roskadt a sors csapásainak súlya alatt, mint megtanult uralkodni szenvedélyein”.¹⁴² Márpedig ugyanez a kérdés foglalkoztatta Zénóntól Epiktétoszig sorra-rendre a sztoa nemzedékeit, Cicero az erre adott lehető legtömörebb válaszáért becsülte mindenek fölött Khrüszipposzt,¹⁴³ Seneca pedig, aki a jó és rossz sors egyforma megvetését nevezte a legfőbb erénynek,¹⁴⁴ a maga sztoikus filozófiáját a balsors elviselésében segítő eszköznek tartotta, a megpróbáltatások értelmi ellenszereként kínálta, és Tacitus *Annalese* (XV, 62) szerint végül öngyilkosságra ítélt is erre emlékeztetve korholta ellágyult tanítványait: „ubi praecepta sapientiae, ubi tot per annos meditata ratio adversum imminentia?”, „hol vannak a filozófia tanításai, hol a sok éven át tárgyalt elhatározás a fenyegető sors-csapások ellen?”¹⁴⁵ Mindazonáltal indokolatlan volna a sztoikus, illetve republikánus értelmezést egymást kizáró alternatívákként felfogni, hiszen ókori összefüggésüknek számos nyoma maradt,¹⁴⁶ köztük Cicero *A kötelességekről* című műve valóban „a republikánus politikai nyelvet beszéli, s [...] egyben a sztoicizmus hatástörténete szempontjából is a legfontosabb alkotás”,¹⁴⁷ és a kétféle értékrend közös tartományát az erkölcsfilozófia is számon tartja, noha figyelmeztet olyan 18. századi sztoikusokra, akik nem voltak republikánusok, és viszont.¹⁴⁸ Gyulai és egyes társai szemléletét utólag és a *politikai* beszédmódok egyik lehetséges felosztásában joggal nevezhetnének tehát republikánusnak is, de ez náluk még elválaszthatatlan része volt egy átfogóbb *filozófiai* szemléletnek, melyet ők maguk sztoikusnak neveztek és a Világos utáni tragikus helyzet egyik legfontosabb szellemi erőforrásának tartottak, olyanokkal is osztozván rajta, mint Toldy, akinek politikai elkötelezettsége alig érintkezett a republikánus elvekkel.

Még árulkodóbban sztoikussá teszi a minden viszontagságon felülemelkedő erény ünneplését, hogy Gyulai és számos kortársa a lelki teherbírás megőrzésén mint közvetlen célon túl ugyanabból az általános filozófiai meggyőződésből hirdette (és próbálta gyakorolni) a harag megfékezését, mint a sztoikusok: a világrendet el kell fogadnunk. E kettős megfontolásból nem csak a *harag*, hanem bármely másféle felindulás is megfegyverzésre volt ítélve, köztük a sztoikus etikai traktátusokból ismerős négy: a *vágy*, *félelem*, *gyönyör*, *fájdalom*,¹⁴⁹ amelyek mellé 1849 után oda kívánczolt a Világosnál beláthatatlan időre füstbe ment *remény*. „Meg vagyok győződve arról, mit a legnagyobb költők és

¹⁴² GYULAI Pál, *Emlékezés Deák Ferencre* = GYULAI, *Bírálatok...*, i. m., 257, 261.

¹⁴³ CICERO, *Tusculan...*, i. m., 384–386.

¹⁴⁴ SENECA, *Ad Lucilium...*, i. m., II, 158.

¹⁴⁵ P. Cornelii TACITI *Libri qui supersunt*, tom. I, *Annales, Ab excessu Divi Augusti*, ed. Erich KOESTER-MANN, Lipsiae, B. G. Teubner, 1960 (Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana), I, 368; TACITUS, *Évkönyvek* = TACITUS *Összes...*, i. m., II, 432–433.

¹⁴⁶ Vö. például WALKER, *The Annals of...*, i. m., 171–172, 201–202.

¹⁴⁷ TAKÁTS József, *Gyulai, emlékbeszéd, kanonizáció* = *A magyar irodalmi kánon...*, i. m., 172.

¹⁴⁸ Alasdair MACINTYRE, *After Virtue: A Study in Moral Theory*, London, Duckworth, 1987², 236–237; vö. *A magyar irodalmi kánon...*, i. m., 172.

¹⁴⁹ Vö. *Sztoikus etikai antológia*, vál., utószó és jegyz. STEIGER Kornél, ford. BARCZA József, BOLLÓK János, HORVÁTH István Károly, HORVÁTH Judit, HUSZTI József, JOÓ Mária, NÉMETHY Géza, SOÓS József, STEIGER Kornél, W. SALGÓ Ágnes, VARGA Katalin, Bp., Gondolat Kiadó, 1983, 88–92, 111–115; a Seneca előtti sztoikus és más iskolák idevágó tanainak Seneca *De irájára* gyakorolt hatásáról lásd FILLION-LAHILLE, *Le De ira...*, i. m.

műbölcsészek hirdetnek, hogy a költészet nem dissonantia, hanem összhang”, vallotta Gyulai 1855-ben, úgy gondolván, az összhang forrásai közül első helyen említendő „az önmegalázódás, melynél fogva az egyén nem tekintheti magát a világegyetem központjával s egyéni fájdalmait, megghiúsult vágyait, reményeit nem állíthatja az általános kényszerűség ellenébe”.¹⁵⁰ Eszerint tehát az egyénnek nem csupán a haza vagy a köztársaság érdekével, hanem a világegyetem általános kényszerűségével kell összhangban lenni, vagyis többről és bölcséletibbről van szó, mint a republikánus politikai értékrendről és beszédmódról. Az esztétikai célzatú gondolatmenet filozófiai eleme feltűnően hasonlít arra, amit Kleanthész, a sztoikus iskolát megalapító Zénón tanítványa hirdetett egy Epiktétosz *Kézikönyvecskéjében* idézett, Cicero és Seneca által latinul parafrázelt töredékében, amelynek utolsó sora Seneca átültetésében szállóigeként hordozza a sztoikus életbölcsélet magvát: „Ducunt volentem fata, nolentem trahunt”,¹⁵¹ a készségest vezeti, az ellenszegülőt hurcolja a végzet. Ugyanerre emlékeztet, ahogy Gyulai önmegalázódásezményét bő negyedszázad múltán (1883) viszontlátjuk Arany Jánosról szóló emlékbeszédében: elismerően emeli ki, hogy Arany költészetének lényege „küzdelem az emberi élet nyomorúságai, a pessimismus, a kétségbeesés ellen”, mígnem a költő „[ö]sszhangra törekvő lelke” legyőzi fájdalmait, s emelkedett „nyugpontot” találva, megszenvedett igazságaként „[h]irdeti, hogy nem az egyes a teremtés központja, hanem az emberiség; Isten egészben munkál, az egészre fordít gondot”.¹⁵² Szembeötlő különbség ugyan, hogy itt már nem általános kényszerűségről, hanem isteni gondviselésről van szó, de az egyénnek mint részecskének továbbra is az egészhez kell alkalmazkodnia és magában eljutni a világ tervének elfogadásához, sőt igazolásához; a kései Gyulai vallási szókincse ezzel még egyébként sem tér el a sztoicizmusétól, hiszen a kleanthészi gondolatot kommentáló Seneca maga is változtatva nevezte természetnek, világrendnek, fátumnak, istennek, vagy éppen Jupiternek azt, amihez vagy akihez a bölcsnek zúgolódás nélkül kell igazodnia.¹⁵³ Seneca alapján panteisztikus istenfogalma különbözik ugyan a kereszténységtől, de filozófiájában (ahogy más sztoikusokéban is) föl lehet fedezni a theodicaea törekvését, és nem véletlen, hogy már Eötvös, aki a 19. század uralkodó eszméiről szóló művében Csengery szerint gyógyszerként kínált magyar olvasói „világfájdalma ellen”,¹⁵⁴ nagy munkájára készülve többek közt épp a sztoicizmusnak a kereszténységre gyakorolt hatását kutatta.¹⁵⁵

A szabadságharc leverése utáni korszak sajátos lelki igényeit kielégítő sztoikus sorsfilozófiát még mindig az tette elfogadhatóvá, hogy (távrolról és gyakorlatiasan nézve) könnyen összeegyeztethetőnek látszott a kereszténység egyes (általános vagy felekezeti)

¹⁵⁰ GYULAI Pál, *Szépirodalmi szemle* = GY. P., *Kritikai dolgozatok...*, i. m., 198.

¹⁵¹ SENECA, *Ad Lucilium...*, i. m., III, 228. Eredetének kérdéséről lásd uo.

¹⁵² GYULAI Pál, *Arany János* = GY. P., *Emlékbeszéddek*, i. m., I, 262.

¹⁵³ SENECA, *Ad Lucilium...*, i. m., III, 226–228. Vö. Hermann STEINER, *Theodizee bei Seneca*, Erlangen, E. Th. Jacob, 1914, 5–40, 61–78.

¹⁵⁴ Csengery könyvismertetése a Budapesti Hírlapban, 1855. március 14., CSENGERY *Összegyűjtött munkái...*, i. m., V, 309.

¹⁵⁵ GÁNGÓ Gábor, *Eötvös József az emigrációban*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999 (Csokonai Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 18), 218–222.

hittételeivel. Fontos idevágó lelet, hogy miközben Arany az eposz korszerűsíthetőségén töprengve gyakran gondolkozott az ókori és újkori hitvilágok eltérésein,¹⁵⁶ és számon tartotta a különbséget a fátumnak alávetett ókori istenségek, illetve a keresztény mindenható közt, „kinek akarata fátum is egyszersmind”,¹⁵⁷ mégis talált egy számára megnyugtató érintkezési pontot a görög-római végzethit és a kálvini eleve elrendelés között. „Azt mondani, hogy *nincs fátum* a keresztyén világban, ostobaság. – Vagy nem áll-e a 10. parancsolat? *Meglátogatom az atyák álnokságait a fiakban, harmad és negyed iziglen.* Mi ez más mint némileg fátum. S a praedestinatio, mit református embernek hinni kell, mi más mint *fátum*? – Ezen fel nem akadok.”¹⁵⁸ Utólag jól látható ugyan, hogy az idézet „némileg” szava milyen távoli gondolatrendszerek egy-egy pontja közt próbált hidat verni,¹⁵⁹ de akkoriban más sem akadt fenn az efféle megfeleltetésen. Nem tiltakozott volna ellene például Gyulai, aki nemcsak sztoikus felhangokkal dicsérte a sors elfogadásának erényét, hanem egy régi székely népballadában (1862) elragadtatva hallotta „fájdalom és keresztyén rezignáció” vigaszteljes kettőshangzatát, melyből az utóbbi „az Isten akaratjába való mély megnyugvás”.¹⁶⁰ Ugyanígy nem talált volna benne kivetni valót Erdélyi, akinek korábbi (1845) értelmezése szerint Vörösmarty *Salamon* című költeményében a sors, illetve Isten akaratába való belenyugvás tanulságai egymással behelyettesíthetőként jelentek meg („a főigazság, hogy ember fölött valami uralkodik, sors vagy Isten, hogy ember nem fog ki sem egyiken, sem másikon, bármi gögös, bármi ábrándos is, itt képben, költőileg van előadva, érzékeid elé vezélve”¹⁶¹), 1849 után pedig még kevésbé támadta volna a sztoicizmus megnyugtató *sors*filozófiáját, noha *A hazai bölcsészet jelene* című könyvében (1857) a „*naturae convenienter vivere*”, a természet rendjéhez illő életvezetés sztoikus eszményét idézte annak példajaként, hogy mennyire ártéltelmezésre szorulnak a valaha örök érvényűnek hitt alapelvek.¹⁶² A tanításból, miszerint az egyetemes rendet el kell fogadnunk, mert a fátummal vagy elrendeléssel úgylát hiába próbálnánk szembeszegülni, azért válhatott sokak erőforrása a szabadságharc leverése után, mert e gondolatból már a sztoikus filozófusok szerint sem a megfutamodó enervált

¹⁵⁶ Vö. pl. ARANY János, *P. Virgilius Maro Aeneise* = ARANY, *Prózai művek 2...*, i. m., 479; ARANY János, [Bírálat a Nádasdy-jutalomra küldött három pályamunkáról] = ARANY János *Összes művei*, szerk. KERESZTURY Dezső, XIV, *Hivatali iratok 2: Akadémiai évek (1859–1877)*, s. a. r. GERGELY Pál, Bp., 1964, 14; ARANY János, *Zrínyi és Tasso* = ARANY, *Prózai művek 1...*, i. m., 436–438.

¹⁵⁷ ARANY János, *Zrínyi és Tasso* = *Uo.*, 436.

¹⁵⁸ ARANY János *Összes művei*, V, *Toldi szerelme, A Daliás idők első és második dolgozata*, s. a. r. VOINOVICH Géza, szerk. KERESZTURY Dezső, Bp., Akadémiai Kiadó, 1953, facsimile a 432. és 433. oldal között.

¹⁵⁹ Vö. RAVASZ László, *Az eleveelrendelés*, Bp., é. n., 5–6; MAX WEBER, *The Sociology of Religion*, ford. Ephraim FISCHOFF, bev. Talcott PARSONS, Boston, 1964, 36. Távolabbi összefüggéseire lásd még *uo.*, 112, 146, 201–206, 247.

¹⁶⁰ GYULAI Pál, *Két ó-székely ballada* = Gy. P. *Kritikai dolgozatainak újabb gyűjteménye 1850–1904*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1927, 93–94, 123.

¹⁶¹ ERDÉLYI János, *Vörösmarty Mihály* = E. J., *Pályák...*, i. m., 175.

¹⁶² ERDÉLYI János, *A hazai bölcsészet jelene* = E. J., *Filozófiai és esztétikai írások*, s. a. r. T. ERDÉLYI Ilona, jegyz. T. ERDÉLYI Ilona, HORKAY László, Bp., Akadémiai Kiadó, 1981, 57.

gyámoltalansága következett, hanem a küzdő rendíthetetlen egykedvűsége.¹⁶³ Ahogy Arany szerint az eposzi hős előbb lélekben elfogadja sorsát, s a végkifejlet tekintetében megadja magát neki, hogy azután annál nyugodtabban küzdhessen ellene, ugyanúgy következett Gyulai számára az önmegalázódásból a lélekben felszabadult kötelességteljesítés.

Hasonló belső igényre vall, hogy 1849 után Toldy értékrendjében megszorodtak a sztoikus elemek; kedvelt auktoraik, Cicerót, Tacitust vagy Claudianust ekkor leginkább az ebbe időszorúvé számára, hogy műveik világnézeti erőforrásnak ígérkeztek. Nem véletlen, hogy a Világos utáni évtized közepén a szabadságharccal nemigen rokonszenvező, de utána munkálkodásra serkentő tudósnak éppen a kötelességteljesítés filozófiájának egyik alapműve, Cicero főként sztoikus vezérfonalat követő *De officiis*¹⁶⁴ lett egy télen át minden éjjel olvasmánya,¹⁶⁵ sőt annyira szükségesnek tartotta az erős belső tartást, hogy 1860-ban ennek (ismételve a szót) *megedzéséhez* ajánlja Tacitus műveit, és épp ezért reméli, hogy elkészül a *Historiae* fordítása. „Azon korok, melyeket ő fest, jóban csodálatosak, rosszban írtóztatók: ezzel őt figyelmet ébresztők, amaz által lelket edzők. Ha van történetíró kit *nekünk* soha kezünkben letenni nem szabad: ő az. [...] A műértők javallása adjon neki [Kazinczy Gábornak] kitűrést a nehéz munkához, melynek mindig, de tán most inkább mint más időkben, megnyerése, s a közszellem és érület edzése végett elterjedése, oly kívánatos.”¹⁶⁶ Kapcsolódva az itt és másutt, főként 1849 után sokat emlegetett „kitűrés” szükségességéhez, amelyet Toldy ugyanúgy sztoikus hangsúlyokkal nyomatékosított, mint Csengery vagy Gyulai, az 1850-es évek viszontagságai közepette az ő szövegeiben is nevelési célzattal jelentek meg a sztoikus erény és belátás toposzai. Mint folyóirata egyik újévi beköszöntőjében, 1854 elején kifejti, szerinte a „kitűrés lelkeségből” az inkább csüggedésre vagy kétségbeesésre hajlamos magyar nemzeti jellemnek sajnálatosan kevés jutott, pedig e megtartó erény gyakorlásához „a világtörténetben uralkodó törvényszerűségből” lehetne erőt meríteni.¹⁶⁷ Bár 1850 őszén a „peragit tranquilla potestas / Quae violenta nequit” sokértelmű jellegét Claudianustól idézte, a „tranquilla potestas” eszményítése összeillik Seneca *De tranquillitate animi* (A lélek nyugalomáról) című értekezésének sztoikus értékvilágával, és 1860-ból visszatekintve maga is hasonló értékrend jegyében állította, hogy mottójával a „csendes, de állandó és kitűrés munka hatalmára” akarta „biztatólag” emlékeztetni a nemzetet.¹⁶⁸ (Jellemző a kor sztoicizmusért kiáltó viszonyaira, hogy a *De tranquillitate animi* 1861-es magyar kiadásának fordítója, Zsoldos Ignác, 1873-ból visszatekintve miben látta fáradozása egykori hazafias érdemét: az a „fájdalmas emlékeztető korszak” különösen időszorúvé tette mindazt, amit

¹⁶³ A sztoikus fátumelméletekről lásd J. M. RIST, *Stoic Philosophy*, Cambridge–London–New York–New Rochelle–Melbourne–Sydney, Cambridge University Press, 1980, 112–132; *Sztoikus etikai...*, i. m., 103–105, 397–492.

¹⁶⁴ Lásd erről Cicero előrebocsátott vallomását: CICERO, *De officiis*, Liber primus, 2. 6 = M. Tulli CICERONIS *Scripta quae manserunt omnia*, fasc. 48, Lipsiae, B. G. Teubner, 1958, 3–4.

¹⁶⁵ Toldy Ferenc Kazinczy Gáborhoz, 1856. február 7., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev. 4-r. 126.

¹⁶⁶ T. F. [TOLDY Ferenc] bevezetése, i. m., 134.

¹⁶⁷ TOLDY Ferenc, *Újévi elmélkedés a szerkesztőtől*, Új Magyar Múzeum, 1854, I, 1. füz., 3–5.

¹⁶⁸ TOLDY Ferenc, *Szerkesztői zár- és búcsúszó*, Új Magyar Múzeum, 1860, XII. füz., 455–456.

A' kedély-nyugalomról lapjain Seneca „a' köztársadalom' oly szomorú idejében követendőkről tanácsol, midőn a' szabadon nyilatkozhatás nemcsak tilos, de veszélyes is”, mert akkoriban „nálunkis ezek s' csupán ezek voltak alkalmazhatók”.¹⁶⁹) Ugyanekkor a „refelli sine iracundia parati” Cicerótól idézett magatartáseszmenye, amely *A magyar nemzeti irodalom története* (1851) egyik mottójának részeként olvasható, nem csupán a tacitusi „sine ira” módszerelvvel rokonítható, hanem Seneca *De ira* című nagyszabású értekezésének tanításával is: haragunkat le kell győznünk. Toldy a cicerói *Tusculanae disputationes* második könyvéből idézte mottóját, és e mű negyedik könyve „iracundia” és „ira” jelentésének viszonyát kifejezetten a sztoikusokra hivatkozva és (a Cicerónál persze későbbi) Seneca gondolatmenetével majdnem szóról szóra megegyezve fejtegeti,¹⁷⁰ ami a *Tusculanae disputationes* és a *De ira* idevágó részeinek közös forrására vall, az indulatok gyógyításának sztoikus, főként khrüszipposzi eszményére és módszertanára,¹⁷¹ sőt nagyon valószínűvé teszi, hogy Toldy maga is tisztában volt cicerói mottójának részben sztoikus eredetével. Még valószínűbb mindezek alapján, hogy a szabadságharc és kiegyezés között Toldynak a tacitusi „sine ira et studio” sem csupán tudományága módszertani korszerűsítéséhez kellett, hanem sztoikus értelmezhetősége révén lelki támaszként is igénybe akarta venni.

A tacitusi eszmény előfeltevéssé válása: Szalay és Toldyék vitájától Horváth Jánosig

A tacitusi elv századközépi meghonosításának történetében módszertani és világnézeti szempontból egyaránt sokatmondó az a mára feledésbe merült polémia, amelyben Bajza és Toldy éles ellentétbe került Szalay Lászlóval, aki a pártatlanság eszménye jegyében kétségbe vonta Toldy irodalomtörténeti rátermettségét. Toldy és Szalay későbbi pályáinak ismeretében tudománytörténeti jelentőségűvé avatja kettejük 1847-ben kiütközött nézetkülönbségét, valamint az eltérő ítéleteik alapjaként szolgáló közös normájukat, hogy mindketten ekkoriban érkeztek küszöbére első nagyszabású (történetész, illetve irodalomtörténetész) műveik megírásának. Toldy 1851-ben fogja publikálni első nemzeti irodalomtörténetét, Szalay 1852-ben a *Magyarország' története* első kötetét; mondhatni tehát két történettudományi szakma leendő vezéralakjai nyilatkoznak módszertanuk egyik alapkérdéséről. A polémia Toldy irodalmi beszédeinek első, pozsonyi kiadása váltotta ki, amelyet 1847. július 22-én kelt előszavában Bajza többek közt azért ajánlott a közönség figyelmébe, mert egyik érdeme „a szigorú igazságszeretet, melyet barát s nem barát, s minden irodalmi szín s felekezet iránt mutat”.¹⁷² Csakhogy ez „nem áll”, csapott le Bajza állítására október 10-én a Pesti Hirlap hasábjain névtelenül (maszkformájú szig-

¹⁶⁹ Lucius Annaeus SENECA' *Munkái*, ford. ZSOLDOS Ignác, Pest, Aigner Lajos bizománya, 1873, 240.

¹⁷⁰ CICERO, *Tusculan...*, i. m., 282, 354–356; SENECA, *De ira*, i. m., 22.

¹⁷¹ Vö. FILLION-LAHILLE, *Le De ira...*, i. m., 96–97, 216–217, 279; A. E. DOUGLAS, *Form and Content in the Tusculan Disputations = Cicero the Philosopher...*, i. m., 197–218; Stephen A. WHITE, *Cicero and the Therapists = Cicero the Philosopher...*, i. m., 219–246.

¹⁷² TOLDY Ferenc *Irodalmi beszédei*, I–II, Bp., Ráth Mór, 1888, I, VIII. I.

nóval) közölt recenzió, amelyet mindmáig nem szokás Szalay művei közt számon tartani, noha Toldy egy levélbeli utalása¹⁷³ és stiláris jegyek alapján bizvást neki tulajdoníthatjuk. A cikk érvelése szerint Toldy a legpártosabb szerzők egyike, beszédei egyenesen „pártkórra” mutatnak, ami eleve kizárja, hogy történész lehessen. „Pártos [...], mert teli van antipathiákkal, mind irodalmi, mind politikai tekintetben, [...] mert synpathiáiban sem ismer határt, 's a' közepszerűben remeket tud látni, ha ezen közepszerűséggel kegyeltjei látogatják meg a' világot. Mi ezt nem annál fogva említjük, mintha ezen pártosságban, a' napi critica' 's az academiai szónokszer' pártosságában, legeslegcolossalisabb irodalmi bünt látnók, de említjük azért, mivel a' szerző talán önmaga is úgy vélekedik, hogy megszűnt pártos lenni, mihelyest a' kifejezések' élességét gondosan kerülgeti. [...] Toldy ur a priori mindnyájunknál alkalmasabb, a' magyar irodalom' történeteit megírni, ha mind szépműtani és általában irodalmi, mind historiai ismereteit vesszük tekintetbe, de Toldy ur megszűnik e tisztre qualificált lenni azon pillanatban, midőn kezébe veszi a' tollat, [...] mert tollát a' pártoskodás' daemona vezérli, már pedig a' criticus miattunk biz' ott foglalhat helyet, a' hol neki tetszik, *de a történetírónak a' pártok felett kell állania szükségképen.*”¹⁷⁴ Letisztult különbségtevéseéből érezhető, hogy Szalay, aki ugyanekkor publikálta a *Státuszférfiak és szónokok könyve* első kötetét, nem itt gondolkozik először szónoklat és történetírás viszonyának ősrégi problémájáról, és a szónoknak elnézvéen pártosságát, a historikusnak viszont nem, lényegében megmarad szónoklat és történetírás funkcióinak quintilianusi¹⁷⁵ megkülönböztetésénél; fontosabb azonban, hogy történészi eszményét ugyanitt a rokon- és ellenszenv kizárásának elvéből is eredeztethetjük, amelyet akár Tacitusnál olvashatott, akár a szeretetett (és „der erste aller *sanctorum patrum*”-ként¹⁷⁶ tisztelt) Cicerónál, akár a nagyra becsült Ranke történetírásában.¹⁷⁷

Szalay metsző kritikája éppen a hangoztatott értékrend azonossága miatt ütött mély és nehezen gyógyuló sebet Toldy önértetén, aki ugyanezt a pártatlanság-eszményt szintén a történészi illetékesség feltételének tartotta, sőt a történetírással nemcsak a pártosságot, hanem még a polémikus beállítódást is összeférhetetlennek ítélte. Innen érthető, miért igyekezett legyőzni saját érzelmeit nagy irodalomtörténeti munkái korszakában még kisebb feladataira készülve is, akár ifjúkori barátjáról, az éppen elhunyt Vörösmartyról kellett volna megírnia a közhangulattal szembeni különvéleményét, akár ifjúkori ellenfeléről, az évek óta halott Döbrenteiről kellett szint vallania, miért nem tudott hangot találni az előzőhöz,¹⁷⁸ illetve miért igyekezett az utóbbi esetben olyan eltökélt önfegyelemmel úrrá lenni feltolulól haragján munka közben, és miért fájlalta még ekkor is, hogy Szalay bírálata kikezdte történészi pártatlanságát. Költészettörténeti kézikönyvének rövid Ber-

¹⁷³ Toldy Ferenc Kazinczy Gáborhoz, 1856. február 2. és 3., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev. 4-r. 126.

¹⁷⁴ [SZALAY László], *Toldy Ferencz' irodalmi beszédei*, *Kiadta Bajza, Pozsonyban, 1847*, Wigand Károly *Frigyes' betűivel és költségen*, Pesti Hirlap, 1847. október 10., 237.

¹⁷⁵ QUINTILIAN, *Institutio...*, i. m., IV, 18–22.

¹⁷⁶ Szalay László Alexander Fleglerhez, 1855. április 9., SZALAY László *Levelei*, bev., életrajz, jegyz. és kiad. báró SZALAY Gábor, Bp., Franklin-Társulat, 1913, 261.

¹⁷⁷ Vö. RANKE, *Sämmtliche...*, i. m., III. köt., VIII; XIV. köt., IX; XV. köt., 103; XXV. köt., IX; XXXI. köt., VII–VIII; XXXIII. köt., VII.

¹⁷⁸ Toldy Ferenc Kazinczy Gábornak, 1855. december 4., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev. 4-r. 126.

zsenyi-pályaképét írva nemhiába folytatott olyan nagy belső küzdelmet önmagával, hogy Döbrentei egykori Berzsenyi-kiadásának szerinte hamisítással felérő szerkesztői eljárását mennél tárgyyszerűbben, lehetőleg adatközlésre szorítkozva, heveskedés nélkül (mondhatnánk: „sine ira”) leplezze le, és nemhiába fogadta meg ugyanekkor (1855–56 telén) egy barátja előtt, hogy majd a Döbrenteiről írandó pályaképben viszont beszámol néhai, de még mindig gyűlölt ellenlábasa tevékenységének *értékeiről* is: úgy érezte, mindkettővel a maga részrehajlás nélküli (mondhatni: „sine studio”) történészi pártatlanságának tartozik. „Döbrentei kikapja benne sententiáját; bár fellázadt érzésemet tartózkodásom legyőzte. De tán éppen ez ad erőt előadásomnak. Ha kikelek, polemia lesz, nem historia. Pedig én mindenha a historicus tárgyilagosságára törekedtem, s ha én Döbrenteit, a K[azin]cgy gyalázatos üldözőjét, itt egész nyugalommal megöletem *maga által*, nem leszek oly igazságtalan, hogy midőn róla irok majd, érdemei elismerésével, mikkel kétség kívül birt, fel ne támasszam.” Az irodalomtörténész önfegyelmező módszereibe enged bepil-lantanunk, amit ráadásként elárul erről az őt különösen próbára tevő esetről: egykori indulatának föltámadása a cikk elkészültével még a gépies aprómunkának számító korrektúrázást, a nyomdától visszakapott levonatok kijavítgatását is veszélyeztette. „Kétszer föl kellett kelnem a corr. alatt, s fel s alá járnom hogy csillapítsam izgatott kedélyemet: annyira lázaszt engem e mephistói ember emlékezete; s még is, reménylem, ez állapot nem fogja magát elárulni előadásomban. Annyira igyekszem leküzdeni érzésimet. Szalay László félre ismert, midőn Irod. Beszédeim bírálatában 1847. a Pesti Hírlapban engem *pártosságomnál* fogva alkalmatlannak hirdetett az irodalomtörténészségre.”¹⁷⁹

Értékrendjükben a pártatlanság *eszménye* tehát közös; ezt erősíthette, hogy Szalay és Toldy ekkortájt, 1856 elején, egyaránt Cicero *De officiis*-ének bővületében éltek (Toldy egész télen gyönyörűséggel olvasta éjszakánként,¹⁸⁰ Szalay még frissen emlékeztetett a maga alaposan jegyzetelt fordítására, amelyen 1855 nyarán és koraószén nagy örömmel dolgozott egy vidéki lakba húzódva a budai hegyek lábánál¹⁸¹), ugyanis ebben Cicero, szkeptikus ismeretelméletéhez híven, módszertani elvként hirdeti a szembenálló nézetek együttes vizsgálatát és nem elkötelezetten irányzati, hanem mérlegelve választó képviselét,¹⁸² amivel egyébként más műveiben is találkozhattak magyar olvasói.¹⁸³ Toldy hirtelen visszautalása az immár egy évtizede olvasott recenzióra elárulja, hogy irodalomtörténeti munkái közben milyen nyomasztóan kísértette a történészi mivoltát megkérdőjelező támadás emléke. Lassan hegedő sebei még 1871-ben, irodalomtörténeti főműve megírásán túl is felsajdultak, amikor arról kellett határoznia, fölvegye-e *Összegyűjtött Munkái* összkiadásába az 1847-es pozsonyi és az 1856-os pesti kiadásban már megjelent beszédeit, kiegészítve a későbbiekkel; a régi polémia utóhatására vall, hogy ismét a tár-

¹⁷⁹ Toldy Ferenc Kazinczy Gáborhoz, 1856. február 2. és 3., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev. 4-r. 126.

¹⁸⁰ Toldy Ferenc Kazinczy Gáborhoz, 1856. február 7., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev. 4-r. 126.

¹⁸¹ Szalay László Szalay Lászlónéhoz, 1855. június 24., SZALAY László *Levelei*, i. m., 264; Szalay László Alexander Fleglerhez, 1856. május 19., *Uo.*, 267–268; vö. még SZALAY előszavával = Marcus Tullius CICERO, *A kötelességekről*, ford. SZALAY László, Pest, Hartleben K. A., 1857, 5.

¹⁸² CICERO, *De officiis*, liber primus, 2. 6 = CICERONIS *Scripta quae manserunt...*, i. m., 3–4.

¹⁸³ Vö. A. A. LONG, *Cicero's Plato and Aristotle = Cicero the Philosopher...*, i. m., 41.

gyilagosság szempontjából mérlegeli, irodalomtörténeti munkásságába beletartoznak-e irodalmi beszédei, és csak hosszas habozás után tud dönteni, új előszavában érezhetően még mindig Szalay legfőbb kifogása ellen védekezve: „Mert átfutván azokat, úgy látszott, hogy, bár az emlékszőnok, tárgyai felfogásában azon közelségnél fogva, melyben azokhoz áll, s azon részvételnél fogva, melytől a kedély valamely új veszteség felett ment alig maradhat, nem könnyen emelkedhetik azon abszolút tárgylagosságra, melyet az irodalomtörténetésztől [*sic*] követelünk; másfelül azonban a viszonyról, melyben valamely irodalmi egyéniség korához állott, egyenesen ő van hivatva tanuságot tenni, úgy hogy ily dolgozatok, ha a szónok nem forog pusztá általánosságokban, és *való* igyekszik lenni, épen *mint azon kornak tanúi is, melyekben készültek*, kettős történeti értékkel bírhatnak.”¹⁸⁴ Az irodalomtörténetésznak eszerint mindenképpen „abszolút” tárgylagosságra van szüksége, ennek hiányáért legfőljebb az emlékszőnok óhatatlanul pártos művében kárpótolhat minket az, hogy kortörténeti leletként is olvasható; e gondolatmenetből egyrészt kiderül, hogy Toldy milyen átfogó érvényt tulajdonított ugyanannak a tacitusi eszménynek, amelynek jegyében már bő fél évszázaddal korábban Döbrentei is ilyenformán választotta el az életrajzíró igazságra törekvését a halotti búcsúztató szónokának kegyeletos eljárásától,¹⁸⁵ másrészt az érvelés történetírás és szónoklat ugyanolyan (quintilianusi jellegű) munkamegosztására hivatkozik, mint amilyenre Szalayé utalt – már szintén egy negyedszázaddal korábban. Még Toldy szinte észrevétlen térbeli metaforái is árulkodóak: a szónoki közelség helyett egy történésznek lélekben távol kell lennie tárgyától, mégpedig fölfelé távolodva, hiszen *fölemelkedve* juthat el abszolút tárgylagosságáig, ahogy Szalay is kifejezetten a pártok *fölötti* történetírás eszményét kérte számon...

Bár valaha Toldy pályakezdként Döbrentei Erdélyi Muzeumának kijegyzetelésével fogott a magyar irodalmi és tudományos élet feltérképezéséhez, az 1850-es években irodalomtörténetési feladatain dolgozó tudósként aligha gondolt arra, hogy Döbrenteiével szembeni haragját a „sine ira et studio” ugyanazon tacitusi követelménye miatt igyekszik lecsendesíteni, amelyet elhunyt ellenfele már négy évtizeddel korábban meghirdetett az Erdélyi Muzeumban. Pedig önfegyelmező küzdelmére pontosan ráillenek Döbrentei egykori célkitűzésének szavai: ő is mentes akar lenni „minden személyes interessétől”, ehhez szerinte is „egészen csendes elmebeli állapotban” kell lennie, nehogy ellenőrizhetetlen fölhevülésében észrevétlenül írásába szűrődjön „a’ maga individualitása”, szerinte is elveszi egy történeti életrajz szerzőjének méltóságát a „félre csapás, részre-hajlás”, bár azt már szerinte aligha kellene megszorítás nélküli „fő törvényül”¹⁸⁶ elfogadnia a történésznek, hogy írásán ne lehessen észrevenni, melyik nemzet tagja és melyik vallásban született. (Toldy elvileg sem tartotta olyan *nyomtalanul* kiküszöbölhetőnek az egyéniség érdekeit és kötődéseit a történetírásból,¹⁸⁷ mint egykor Döbrentei, a külföldi történész-

¹⁸⁴ TOLDY Ferenc *Irodalmi...*, i. m., I, X–XI. l.

¹⁸⁵ DÖBRENTÉI GÁBOR, *Barcsay Ábrahám*, Erdélyi Muzeum, 1814, I. füz., 23–24.

¹⁸⁶ DÖBRENTÉI GÁBOR, *Észre-vételek...*, i. m., 130, 136–137.

¹⁸⁷ T. F. [TOLDY Ferenc] bevezetése, i. m., 133.

kortársak közül az énje kioltására törekvő Ranke,¹⁸⁸ vagy később itthon a Rankéra hivatkozó Angyal Dávid hirdette,¹⁸⁹ a maga irodalomtörténeti gyakorlatában meg legfőljebb vallási hovatartozását volna nehéz megállapítani, ha nem ismernénk, a felekezeti ki-egyensúlyozott előadásmódból, azt ellenben már nemzetképviselési névmáshasználata és eredetközösségi metaforakészlete elárulja, hogy narrátori szerepében melyik nemzet tagjaként és szószólójaként nyilatkozik – igaz viszont, hogy ha szükségesnek érzi, nem tartózkodik a nemzeti önkritikától sem. Jól látható, hogy munkamódszerében ő ugyanúgy a „sine ira et studio” eszményéhez igyekszik tartani magát, csak a „studium” másféle értelmezése mentén és olykor más eredménnyel, mint egykor Döbrentei tette.) Amikor azonban Toldy az 1860-as évek elején Virág Benedek történetírását éppen a pártatlanság tacitusi eszményének meghirdetéséért és megvalósításáért magasztalta, már tisztában volt azzal, hogy egy sokak által legalább fél évszázada folytatott honosítási mozgalom kiteljesedéséhez járul hozzá. A „sine ira et studio” klasszikus mintázata ekkorra (Szalay, Csengery és mások révén) nemcsak az intézményes önmeghatározásukon dolgozó és módszereiket korszerűsíteni igyekvő nemzeti történettudományok eszményrendszerén hagyott félreismerhetetlen rajzolatú nyomot, hanem Tacitus nevének említése nélkül fel-feltűnt a Jósika kezdeményezte ún. kritika-vita során, eközben (Gyulai, Erdélyi, Arany és mások összecsapó érvei jóvoltából) elősegítette az irodalomkritika és irodalomtörténet-írás viszonyának tisztázódását. Fél évszázadon át nyomon követhető, hogyan vált a tacitusi módszerelv olyan szellemi közkinccsé, amelyből egymással viaskodó csoportok (Dessewffyék és Bajzaék) vagy egyes szerzők (Szalay és Toldy) egyaránt részesülhettek, holott értelmezésében vagy érvényességi körének megítélésében még az ugyanazon oldalon állók (például Bajza és Toldy) sem okvetlenül értettek egyet. Akár az irodalom reszpublikájának közös eszményét,¹⁹⁰ a „sine ira et studio” elvét is legfőljebb kisajátítani akarhatták olykor a harcfront egyik vagy másik oldalán, de voltaképpen közös jelszava lett az egyazon klasszikusokon iskolázott ellenfeleknek, annyira beépülve értékrendjéikbe, hogy nem volt miért egy tekintélyes névvel alátámasztani. Az 1860-as évek elejére tehát nemhogy elsekélyesedett vagy kiapadt volna a hazai Tacitus-recepció folyama,¹⁹¹ hanem számtalan ágra szakadt, melyek eredete olykor már el-eltűnt ugyan a névtelen hivatkozások sűrűjében, de messzi ősforrásuk ilyenkor is elérte, sőt talán még mélyebben átjárta a szellemi élet talaját.

Hatása az irodalomtörténet-írásban Toldy óta szinte mindmáig tart, és hagyományához annyira hozzászoktunk, hogy az egykor Bajza pedzette elvi, majd Szalay feszegette gyakorlati problémái szinte teljesen feledésbe merültek. Pedig önmagában is figyelmet érdemlő kettős tünet, hogy miközben Toldy (is) hosszú időre a tacitusi részrehajlatlanság

¹⁸⁸ Leopold von RANKE, *Englische Geschichte* = L. R., *Sämtliche...*, i. m., XV. köt., 103. Pártatlanság-eszményéhez lásd még III. köt., VIII.; XIV. köt., IX; XXV. köt., IX; XXXI. köt., VII–VIII; XXXIII. köt., VII.

¹⁸⁹ ANGIAL Dávid, *Néhány szó a történeti módszerről* = *Emlékkönyv Beöthy Zsolt...*, i. m., 197.

¹⁹⁰ Ezt másutt kifejtettem: *Kritikatörténet és filológia: Szöveggyűjtemény A magyar kritika évszázadaiból*, ItK, 1984, 501–505. Lásd újabban TÓTH Orsolya, *A Conversations-Lexikon-i pör és az írásos hagyomány = A magyar irodalmi kánon...*, i. m., 89–100.

¹⁹¹ BORZSÁK István, *Utószó = TACITUS Összes...*, i. m., II, 503.

éthosza jegyében határozta meg a magyar irodalomtudomány (*abszolút* értelemben vett¹⁹²) tárgyilagosság-eszményét, narrátori megszólalásának elkötelezettsége már irodalomtörténeteinek nemzetképviselői beszédmódjából kiviláglik, a bennük megrajzolt fejlődésvonal pedig nyilvánvalóan a maga korszakbeli és irányzati hovatartozása szerint emelkedett Vörösmartyig, majd hanyatlott onnan lefelé. Az utóbbit Toldy kortársai még hevesen kifogásolták, de utána a századvég majd a századelő tudósai számára a pártatlanság általa hirdetett elve már annyira magától értetődő feltétele lett szakjuk tudományosságának, s annyira nehéz (mondhatni lehetetlen) lett volna teljesen kielégíteniük ezt a feltételt, hogy Toldy koncepciójának nyilvánvaló részrehajlása ellenére benne látták és ünnepelték a „sine ira et studio” tudományosság megalapítóját, akinek sikerült, ami addig senkinek, és akinek kisebb idevágó fogvatkozásai megbocsáthatók, sőt (hallgatólagosan) igazolhatják az övéiket. A legnagyobb formátumú szakmai utód, Horváth János az 1920-as években úgy gondolta, hogy Toldy műveiben lényegesen kiegyensúlyozottabb és tárgyilagossabb módszer jutott érvényre, mint amelyet elődei a 19. század elején használtak: Kazinczy 1808-ban írott *Tübingai pályaműve* és Pápay irodalomtörténete még közeli rokonai lehettek egymásnak, a tudományos rendszerezésű irodalomtörténet ekkor még ugyanúgy csak érvként használta a történelmi anyagot a magyar polgári nyelvvé emelésének elfogadtatásához, mint az eleve gyakorlati célzatú, meggyőzésre törekvő pályamű tette,¹⁹³ ezzel szemben Toldynál már valami minőségileg új kezdődik. „S Toldy tudós volt, s történelmi lelkiismeret egyik fő erénye. [...] nem tagadhatta meg ugyan magában a Vörösmartynak szívbéli kortársát, s némely tárgyak, némely írók iránti előszeretet és rokonszenv, ritkábban elfogultság formájában meg is érezte; ahol adatok híján föltevésekre volt utalva, ott a lelet régiségét vagy magyar eredetiségét a megengedhető határig fokozta, szívesen látván nemzetét a műveltség tüneményei iránt már korán fogékonyak s birodalmában munkás résztvevőnek. De távol volt tőle minden lelkiismeretlen túlzás, nagyítás; adatok előtt sohasem hunyt szemet, sőt kritikai szelleme egyenest kereste azok megnyugtató korlátait. Hazafias buzgalma adatok felkutatására s nem elhallgatására vagy éppen kitalálására ösztönözte. Ami benne a nemzeti érzés elfogultsága volt, annak az igazság kárát nem, szaktudományunk anyagkészlete azonban tetemes hasznát látta.”¹⁹⁴ Elgondolkozhatunk az itt mellőzött kérdéseken (nem volt-e Pápay is tudós, milyen értelemben lehet Toldy *már*, vagyis mintegy vele ellentétben az; pontosan hol húzódik a megengedhető túlzás határa, és miként lehetséges, hogy ezen belül az „előszeretet”, „rokonszenv” vagy akár „elfogultság” nyomai nem károsítják a továbbra is egyetemesnek felfogott igazságot); az ilyesféle aggályok Bajza és Szalay egykori problémafelvetései óta talán azért is tűntek el, mert zavarba ejtő kétséggel illették volna az immár intézményesült szaktudomány elkülönülésének és tekintélyének jogcímét. Mindamellet Horváth tudománytörténeti értékítéletének *viszonyítása* annyiban ma is elfogadható, hogy Toldynak csakugyan jobban sikerült megoldania a korabeli irodalomtörténetek e közös problémáját, mint hazai elődei közül talán bárkinek. Mivel a nyugat-európai országok nem-

¹⁹² TOLDY Ferenc *Irodalmi beszédei*, Bp., Ráth Mór, 1888, I, X–XI.

¹⁹³ HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1976, 250.

¹⁹⁴ *Uo.*, 335.

zeti irodalomtörténet-írása a külfölddel szembeni kulturális önigazolás igyekezetéből fejlődött ki a 17. és 18. században,¹⁹⁵ mondhatnánk a ressentiment ihlette és a vindikáció hagyományát követő tudományként, ebbe az európai összefüggésrendbe illeszkedvén a 18. századi magyar, jobbára még latin nyelvű historia litterariák is azért íródtak, hogy elégtételt szerezzenek a külföldről lefitymált hazai írásbeliségnek, és e céljuk lényegileg meg is határozta őket. A már Desericius emlegette „justos veri limites”,¹⁹⁶ az igazság jogos határai, amelyeket az egész 18. századi magyar irodalomtörténet-írás sérthetetlennek akart, de nem tudott megőrizni a nemzeti kultúra igazolása közben, Toldy műveiben *viszonylag* épebben megmaradhattak; ő már kielégítőbben el tudta végezni a nemzeti kultúra igazolásának és kritikai értékelésének összeegyeztetését, sőt kazinczyánus–vörösmartyánus nézőpontja ellenére egyik tudományos újdonsága csakugyan épp az, hogy következetesebben törekszik az elfogulatlanságra elődeinél. Noha irodalomtörténeteivel még mindig a kulturális elmaradottság (külföldön és itthon egyaránt hallott, sőt belülről is átérzett) vádját akarta megcáfolni, ez a cél már azért nem tudta egyértelműen meghatározni főműfájának mondanivalóját és kifejtésmódját, mert tudósi szakszerűség-igénye ellenáll ennek, mégpedig nagyrészt a „sine ira et studio” eszménye jóvoltából.

Horváth értékítéletének kitetsző előfeltevései világosan jelzik, hogy a Toldytól örökölt tudományfelfogás (ennyiben) pozitivista módszertana és éthosza nála még érvényben van: hallgatolagos végső eszménye, sőt normája az egykor Toldy által nyíltan hirdetett abszolút pártatlan tárgyilagosság, *ennek* jegyében keresi (bármennyire nagyvonalúan vagy engedékenyen) a tudományossá válás kezdetét, *ezért* húzza meg az „igazi” történet-tudomány birodalmának határát Pápay és Toldy között, s *emiatt* fogadja el az utóbbit alapítónak. Míg ugyanis szerinte Pápay irodalomtörténetét (akár Kazinczy pályairatát) „agitatórius szándék s a történelmi adalékoknak mintegy csak argumentumul használása jellemzi”, Toldyval „kezd szaktudományunk – mint igazi történettudomány – a történelmiség elfogulatlan álláspontjára helyezkedni, s korszerű agitatórius cselekedetből és iránymúból korával ugyan melegen együttérző, de annak kedvéért a múltat meg nem tagadó, meg nem csonkító *tudományos történet szemléletté* átalakulni. [...] nagy érdemei között [...] ez kétségtelenül a legnagyobb, s ez az, miben nem mindig s nem eléggé követték őt utódai.”¹⁹⁷ Megint felfigyelhetünk az elméleti problémákat fölvető kérdések elhallgattatására (van-e esélyünk lényegi szétválasztásra a múlt „csak argumentumul” használása, illetve önmagáért való bemutatása között; egyáltalán létezik-e olyan módszer, amely *nem* érvként használja a múlt anyagát valamihez; elvégezhetnénk-e a sugallt szétválasztást azzal, hogy argumentumként a múltból eleve céljainkhoz *válogatjuk* az adalékokat, a tudományos történelemszemlélet viszont az *egészet* akarja híven és csonkítatlanul bemutatni; egyáltalán létezik-e olyan módszer, amely *nem* válogatja és ezáltal is alakítja anyagát), de épp e kérdések magabiztos vagy önkéntelen mellőzése jelzi, hogy

¹⁹⁵ Ezt másutt részleteztem, vö. *Avant-propos = Acclimater l'Autre: La traduction littéraire et son contexte culturel*, szerk. KARAFIÁTH Judit, TVERDOTA György, Bp., Balassi Kiadó, 1997, 7–12.

¹⁹⁶ Desericius [DESERICZKY Ince], *Pro cultu litterarum in Hungaria ac speciatim Civitate Dioecesi que Nitriensi Vindicatio*, Romae, 1743, 8.

¹⁹⁷ HORVÁTH, *A magyar irodalom...*, i. m., 250, 335.

Toldy módszertani elvei, melyek szerint mindez lehetséges, sőt tudományos műtől megkövetelendő, Horváth állásfoglalásában már indoklásra sem szoruló ismeretelméleti előfeltevésekké váltak. Ahogy Horváth az éppen itt megjelenő „szaktudományunk” szóalak birtokos személyjelével magát is befoglalja tudománytörténeti elbeszélésébe, azzal gondolatmenetének egésze még nyilvánvalóbban elismeri, hogy a szerinte Toldyval kezdődött módszertani hagyomány előfeltevései lényegileg már nem, legföljebb (a „kezd” miatt) érvényesülésük *fokában* különböznek azoktól, amelyekre az 1920-as évek irodalomtudománya, s benne a maga gyakorlata támaszkodik, s amelyeket ő értékeléseiben mérvadó normaként használ Toldy utódainak megítélésére is. Horváth nem említi ugyan sem Tacitus nevét, sem a „sine ira et studio” elvét, de ahogy összefoglalja a Toldy kezdeményezte módszertani fordulatot, abban a nemzeti irodalomtörténet-írás tudományosítását a tacitusi pártatlanság-eszmény uralomra jutásaként is értelmezhetjük, és az 1920-as években már nagyarányúan bontakozó utód voltaképpen *ezt* hagyományozza tovább változatlan érvényű előfeltevésként és értéknormaként. A Toldy kezdeményezte tudományos módszertannak egészen Horváth saját munkásságáig rendkívül sokat köszönhet a magyar irodalomtörténet-írás, de e hagyomány folytonosságát és összetartozását nemcsak öröklődő előfeltevései, hanem a látásmódjában ezek árnyékaként létrejött elméleti vakfolt öröklődése, illetve az általa eltakart elméleti problémák azonossága szavatolta, és mivel e látásmód nem mint *egy* tudományos irányzat választása, hanem mint *a* (tehát minden *igazi*) tudományosság kritériuma rögzült, sokáig eleve kizárta a módszertani önkritika lehetőségét.

Tudománytörténetileg hosszú ideig, szinte egy évszázadon át semmi nem tette komolyan próbára a Toldy és kortársai által meghonosított tacitusi eszmény elméleti alapjainak teherbírást, miközben az normaként is rendkívül szívós életűnek bizonyult, különböző alakváltozatú utódai jelentek meg a személytelen tudományosság pozitívista követelményétől a személyes elfoglaltságon felülemelkedő nézőpont sokféle újabb ígérétéig. Csak a 20. század utolsó harmadában szorult e módszertani hagyomány köré annyira a sűrűbbé korszerűsödött elméleti háló, hogy lehetőség nyílt a régóta lappangó előfeltevések vizsgálatára, máig tartó viták során. Amikor például Farkas Zsolt 1994-ben *Mindentől ugyanannyira* címmel közölte első tanulmánykötetét, a benne szereplő hasoncímű kritikája pedig Garaczi László egyik kötetét elemezve arra következtetett, hogy a szerző itt „a személyesség abszolút nulla fokán beszél”,¹⁹⁸ mindebből Farkas könyvének egyik bírálója, Beck András a mindenirányú pártatlanság rejtett eszményét hámozta ki, amelynek előképeként a személyiséget kioltani igyekvő Rankétól idézte a jellemző tételt, miszerint Istentől minden kor egyforma távolságra van és az ő szemében minden kor egyformán értékes;¹⁹⁹ egy másik recenzens, Odorics Ferenc pedig mottóként olyan mondatot emelt ki Farkastól („Ha én most a *Halálnapló* mondatait kritizálom, annak semmi köze nincsen

¹⁹⁸ FARKAS Zsolt, *Mindentől ugyanannyira: A Nincs alvás! ismeretelmélete* = F. Zs., *Mindentől ugyanannyira: discursus*, Bp., József Attila Kör–Pesti Szalon Könyvkiadó, 1994, 135.

¹⁹⁹ BECK András, *Helyből távol*, Nappali Ház, 1996/2, 52–58.

a személyes viszonyokhoz, és ilyen értelemben a szeretethez és a gyűlölethez²⁰⁰), amely így kiszakítva nemcsak a személyes érzelmi elfogultság elhárításának szándéknyilatkozataként hat, hanem záróformulájával akár a tacitusi „neque amore [...] et sine odio” vagy „sine ira et studio” törekvését is eszünkbe juttathatja. Sőt amikor Beck azzal érvelt, hogy bárki legföljebb egy geometriai kör középpontjában lehetne mindentől ugyanannyira, de a humán tudományok alaphelyzetét adó hermeneutikai körbe átlépve ez már nem sikerülhet,²⁰¹ vagy amikor Farkas egy viszontválaszában arról panaszkodott, hogy könyvére „igen excesszívek a reakciók [...] és nem a tematikus diszkurzus vezérli őket, hanem [...] ad hominem érzemények”,²⁰² eszünkbe juthat Bajza egykori kételkedése a tacitusi pártatlanság-eszmény kivitelezhetőségében. Az ehhez hasonló viták résztvevői nemegyszer önkéntelenül újrafogalmazzák a 19. század közepének elfeledett érveit és akaratlanul még mindig a nagy római történetíró hajdani problémafelvetésére válaszolnak.

²⁰⁰ ODORICS Ferenc, *Na* = KOVÁCS Sándor s.k., ODORICS Ferenc, *PosztMagyar*, Szeged, Ictus, 1995, 205–218.

²⁰¹ BECK, *Helyből távol*, i. m., 54.

²⁰² FARKAS Zsolt, *Nana: Válasz Odorics Ferenc kritikájára* = F. Zs., *Most akkor*, Bp., Filum Kiadó, 1998, 53.